"میشێل فۆکۆ" و ئارکیۆلۆژیای مۆدێرنە

هاشم سالْح
لە عەرەبییەوە: شوان ئەحمەد

1- چینە جیۆلۆجیەکانی فیکری مرۆڤایەتی:

کاتێـــک باس لە ئەقڵانیەتی خۆرئاواو نوێگـــەری خۆرئاوا دەکەین و تەنانەت پێشیان سەرسام دەبین، پێویستە ئەوەمان لە بیر نەچێت کە خۆرئاوا ماوەیەکی دوورو درێژ لە ناو سســـتمێکی میتۆلۆژی و ڕەمزیـــدا ژیاوە. ئەمەش لە هەموو شوێنێکدا ڕوودەدات، بەڵام تاکە جیاوازیەک لە نێوان خۆرئاواو ناوچەکانی دیکەی جیهانـــدا هەبێت، ئەوەیە کە خۆرئاوا توانی لە ســـەدەی حەڤدەهەمەوە (واتە لە ســـاتەوەختی دیکارتەوە)، خۆی لەو سستمە میتۆلۆژیە قوتار بکات. پاشان ئەم پرۆســـەیە زیاتر ڕەگی داکوتاو تاوای لێهات لە ســـەدەی هەژدەهەمدا (سەردەمی ڕۆشنگەری)، دابڕانێکی ڕاستەقینەی دروست کرد. لێرەوە ئیتر خۆرئاوا قەڵەمبازی گەورەی داو ئەو سســـتمە ئەقڵانی و زانستیەشی گەیاندە ئەو ئاستەی ئەمڕۆکە دەیبینین. بەمجۆرە ئەفســـون و میتۆلۆژیا لە جیهانی خۆرئاوادا کشـــانەوە، بۆ ئـــەوەی دیدگایەکی ئەقڵانی و ماتماتیکی ساردوســـڕ جێگەیـــان بگرنەوە. ئەم گۆڕانە بە چەشـــنێک ڕویدا، خۆرئاوای ئێســـتا ناتوانێت بیر لـــەوە بکاتەوە کە سســـتمی میتۆلۆژی کۆن، ڕۆژێـــک لە ڕۆژان هەبووە و لـــە چوارچێوەیدا بیری کردۆتەوە. لەبەرئەوەی سێ سەدەی لە پرۆسەی ئەقڵانیەتی سستماتیک لەسەری کەڵەکەبووە و بووە بە ژێرەوە. لێرەوە پێویستە لەسەر مێژوونوسی فیکر دەست بـــە پرۆســـەیەکی هەڵکۆڵینی ئارکیۆلۆژی بکات، بۆ ئەوەی دەســـتی بگاتە ئەو

سســـتمە کۆنە و نیشـــانی خەڵک و خوای بدات. ئەمە حاڵی خۆرئاوایە، بەڵام لای ئێمە مەسەلەکە تەواو جیاوازە.

هەر بۆیە ئێمە ناچارنین هەوڵێکی زۆر بە خەرج بدەین تا بگەینە ئەو سستمە ڕەمزی و میتۆلۆژیە بۆ ژیانکردن و بۆ ســەیر کردنی جیهان، لەبەر ئەوەی ئەو سســـتمە تا ئێستا بەسەر- ئەگەر نەڵێم ڕۆشـــنبیران-، ئەوا بەســـەر بیرکردنەوەی زۆرێکی زۆری خەڵکی ئێمەدا زاڵە. نابێت ئەو تازەگەریە ڕوکەشـــەی خواستومانە فریومان بدات. ئەوانەی لای ئێمە لافی نوێخوازی لێدەدەن، ڕەنگە لە هەموو کەس زیاتر لە مۆدێرنە بێئاگابن. مۆدێرنە جلێک نییە کەی ویســـتمان بیپۆشـــین و کەی ویستمان فڕێـــی بدەین، بەڵکو بەرەنجامی ململانێیەکی تاڵ و درێژی مرۆڤە لەگەڵ خودی خۆیدا بۆ ئەوەی لە ناخەوە بگۆڕێت. ئەگەر مۆدێرنە شتێکی حازر بەدەست بوایە و بخواستراىە، ئەوا لە چاو تروکانێکدا هەموو دنیا دەبووە مۆدێرن و نوێ دەبووەوە. ئەگەر مۆدێرنە هەروا بە ئاســـانی دەسگیر بوایە، ئەوا زوو بە زوو دەبوینە مۆدێرن و تازەگەر.

تازەگەری ڕاستەقینە لە ڕێی تیرۆرکردنی ڕابردوو و بازدان بەسەر واقیع و مێژوودا مەیسەر نابێت، یان بەوە نابینە مۆدێرن کە شەرم لە کەلەپوور و مێژووی ڕابردومان بکەین و خۆمان لە ناو مێژووی بێگانانەدا بتوێنینەوە، بەڵکو بەوە دەکرێت کە شـــەڕێکی ڕاشکاوانە و ڕاستەقینانە لەگەڵ کەلەپوور و خودی مێژویی خۆماندا دەســـت پێبکەین. ئەمەش شـــەڕێکی سەخت و گرانە و ماوەی سێ سەدەی لـــە ئەوروپیـــەکان برد، ئیتر بۆچی دەبێت داوا لە ئێمە بکرێت کە لە ماوەی ســـێ دەیەدا ئەنجامی بدەین؟ بۆ لەم پرۆســـەیەدا پەلەمان لێدەکەن: تۆ بڵێی بیەناوێت بە فیعلی نوێمان بکەنەوە، یاخود ویســـتیان وایە سەرمان لێ بشـــێوێنن، بۆ ئەوەی نەزانین چۆن لەسەر ڕەوتی خۆمان بەردەوام بین و چ ڕێگایەک دەگرینە بەر؟

بەمجۆرە دەبینین پرســـی مۆدێرنە، لە هەلومەرجێکی زۆردژواردا یەخەمان دەگرێت. هەلومەرجی دژواری ناوخۆ و فشاری زۆری دەرەکی. هۆکارە دەرەکیەکان کاریگەری زۆریان لەسەر بارودۆخی ئێمە هەیە. من لێرەدا نامەوێت لەبەرپرســـیارێتی هۆکارە ناوەکیەکان کەم کەمەوەو هەموو خەتاکە بخەمە ئەستۆی دەرەوە، نەخێر، بەڵام ئەم کارە لە پێناو ڕەخنەگرتن لە مۆدێرنەدا دەکەم، کە برێکی زۆر لە ئینسانیەت و بەهاکانی سەرەتای هاتنی لەدەستداوە. وەکی ئاشکراشە ئەمڕۆ لەسەر ئاستێکی بەرفراوان لەلایەن بیریارانی خۆرئاوا خۆشـــیانەوە (بەتایبەت بیریارە ڕۆشنگەر و لیبرالەکان)، ڕەخنەیەکی زۆر لە مۆدێرنە دەگیرێت. ڕەنگە لە ئێستادا بابەتی ڕەخنەگرتن لە مۆدێرنە، گرنگترین مەسەلەیەک بێت کە ناوەندە ڕوناکبیری و فیکریەکانی خۆرئاوا پێیەوە سەرقاڵ بن. وەک نمونەیەکیش دەتوانین باس لەمانـــە بکەین: (قوتابخانەی فرانکفۆرت و یۆرگن هاپرماس لە ئەڵەمانیا، میشـــێل فۆکۆ و ڕینێیە دیمۆن و کاستۆریادیس و ئالان تۆرین لە فەرەنسا، ڕیچارد ڕۆرتی و جۆن ڕۆڵس لە ئەمریکا).

ئێمـــە دەبێـــت بزانین مۆدێرنە هەمووی خێـــر و بێر نیە و بێ کەموکوڕی نییە. پێویســـتە ئەو دیدگا مێژوویی و بەپیرۆزکردنە بۆ مۆدێرنە کۆتایی بێت و دیدگایەکی ڕیالیتی و مێژویی شـــوێنی بگرێتەوە. من کە ئەم قســـانە دەکەم بۆ دژایەتیکردنی مۆدێرنە نیە و بۆ ئەوەش نییە لەو پرۆسەیە هەڵبێین و پشـــتی تێبکەین. مۆدێرنەش وەکی هەندێک لای ئێمە باســـی دەکەن مانای پاکتاوکردنی ئایین نییە، بەڵکو تەنها ڕاماڵینی تێگەیشـــتنی تایفەگەری و مەزهەبیانەیە بۆ ئایین. ئەمەش ئەوە

دەگەیەنێت کە پێویستە نوێبوونەوە، فیکری ئایینیش بگرێتەوە.

کەواتە ئێمە لێرەوە داخڵ بە پرۆسەیەک دەبین کە دەشێت ناوی بنێین (ئارکیۆلۆژیای مۆدێرنە)، بۆ ئەنجامدانی ئەوەش هەر لە سەرەتاوە ناچارین جیاکاری لە نێوان نوێگەری ئیسلامی و نوێگەری ئەوروپیدا بکەین، واتە لە نێوان هەڵکۆڵینی ئەپستمۆلۆژی لە فیکری ئیسلامی لەگەڵ هەڵکۆڵینی ئەپستمۆلۆژی بۆ فیکری ئەوروپی. هەڵکۆڵینی ئەپستمۆلۆژی جیاوازە لە هەڵکۆڵینی سیاسی و مێژوویی بۆ فیکر، چونکە ڕەنگە ڕۆژگار و بنەماڵە فەرمانڕەواو سستمە سیاسیەکان گۆڕانیان بەسەردا بێت، بەڵام فیکر وەکی خۆی بمێنێتەوەو نەگۆڕێت. لێرەوە دابەشکردنی سیاسی قۆناغە مێژوییەکانی وەک: (سەردەمی ئەمەوی و سەردەمی عەباسی و سەردەمی سەلجوقی و سەردەمی قەیران و تاریکی و..هتد)، ڕەنگە پێویستی بە چاو پێداخشانەوە هەبێت، لەبەر ڕۆشنایی ئەو هەڵکۆڵینە ئەپستمۆلۆژیە تازەیەدا.

هزری ئێمە تا کۆتاییەکانی سەدەی نۆزدە لە فەزای بیرکردنەوەی سەدەکانی ناوەڕاست نەچوو بووە دەرێ، بیرکردنەوەیەک کە لە ماوەی سەدەکانی ناوەڕاستدا لە خۆرهەڵات و خۆرئاوادا باڵادەست بوو. من کە ئەمەش دەڵێم پێموایە ناونانی سەدەکانی ناوەڕاست جۆرێک ناهەقی تێدایە، بە تایبەت بۆ ماوەی ئەو شەش سەدەیەی سەرەتای تەمەنی شارستانیەتی ئیسلامی کە قۆناغی ئەفراندن و بەرهەم هێنان بوو، چونکە ناکرێت ئەم قۆناغە بە قۆناغی دواتر بەراورد بکرێت کە سەردەمی خۆ دوبارە کردنەوەو پاشە کشێ و کاوێژکردن بوو، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا ئێمە ناتوانین بڵێین ئەو قۆناغە پڕ داهێنانە مەزنە، سەر بە ئەپستمۆلۆژیای ئەقڵی مۆدێنە، لەبەرئەوەی نە کیمیای «جابر بن حەیان» کیمیای ئەم سەردەمەیە و نە پزیشکیی «ئیبن سینا» پزیشکیی ئێستایە و نە فەلسەفەی «ئیبن ڕوشد» فەلسەفەی ئەمڕۆمانە، تەنانەت ئەو سۆسیۆلۆژیایەشی «ئیبن خەلدون» هێنایە ئارا، ناکرێت لە دوری دوریشەوە بە کۆمەڵناسی «دۆرکهایم» یان «ماکس ڤیبەر» یاخود «کارل مارکس» بەراورد بکرێت.

ئێمە کە ئەمە دەڵێین گومانمان لە مەزنی «ئیبن خەلدون» و «ئیبن ڕوشد» و گەورە بیریارانی دیکەی مێژوی ئیسلام نییە، بەڵام هەر بیریارێک چەندێ بلیمەت و مەزنیش بێت، ناتوانێت لەسەردەمەکەی و هەلومەرجی کۆمەڵایەتی و مێژوویی و مەعریفی قۆناغی خۆی بەتەواوەتی داببڕێت. هاوکات ئامڕازەکانی مەعریفە لە سەردەمی کلاسیکدا، بەراورد بە ئامرازەکانی مەعریفەی ئەمڕۆ، زۆر سەرەتایی دێنە پێش چاو.

بێگومان فەزای بیرکردنەوەی مۆدێرنە، تەواو جیاوازە لە فەزای بیرکردنەوەی سەدەکانی ناوەڕاست.. هەرچەندە هەڵوێستی «ئیبن ڕوشد» لە کاتی خۆیدا تازەگەرانە بوو، بەراورد بە هەڵوێستی پیاوە ئایینیە دۆگماکان، کتێبەکەشی (فصل المقال فيما بين الشريعة و الحكمة من الاتصال) چاکترین بەڵگەیە[1]. دەکرێت هەمان شتیش دەربارەی «الجاحظ و التوحيدي و المعري و الرازي»یش بڵێین.. بەڵام ئەمانە بۆ سەردەم و زەمانی خۆیان تازە بوون، نەک بۆ ئێمە. بۆ نمونە «الجاحظ» لە سەدەی نۆیەمی زایینیدا ژیاوەو ئێمە ئێستا لە سەدەی بیست و یەکدا دەژین، واتە ماوەی نێوانمان هەزار و سەد ساڵێک دەبێت، ئەمەش بایەخی خۆی هەیە. واتە بیریارێکی مۆدێرن لە ئێستادا مەسافەیەکی زۆر لە «الجاحظ»ەوە دوورە.

ئێمه دەبێت بزانین مۆدێرن هەڵوێستە لە بوون و کرانەوەیە بەسەر ژیاندا. لە هەموو سەردەم و ڕۆژگارێکیشدا، لە بیریارێکدا یان لە چەند بیریارێکدا بەرجەستە دەبێت. لێرەوە دەکرێت بڵێین «الجاحظ» لە کاتی خۆیدا مۆدێرن بووە، وەک «تەها حسین»یش لە سەردەمی خۆیدا تازەگەر بووە، هەمان شت بە نیسبەت «ڤۆڵتێر»یشەوە کە لە ڕۆژگاری خۆیدا بۆ فەرەنسیەکان مۆدێرن و نوێخوازبووە.

بەمجۆرە خۆمان لەبەردەم دابەشکاری و پۆلێنکردنێکی ئەپستمۆلۆژی جدیدا دەبینینەوە، نەک دابەشکردنێکی ڕوکەشانەی سیاسی. وەکی ئاشکرایە ڕەنگە یەک قۆناغی ئەپستمۆلۆژی، چەند سەردەم و قۆناغێکی سیاسی جیاجیا لە خۆ بگرێت. بۆ نمونە سەردەمی ئەمەوی و سەردەمی عەباسی، لە ڕووی ئەپستمۆلۆژیەوە سەربە یەک قۆناغن، بەڵام لە ڕووی سیاسیەوە سەر بە دوو قۆناغی جیاوازن. هەر بۆیە دابڕانی سیاسی مەرج نییە ببێتە مایەی دابڕانی ئەپستمۆلۆژی. ڕاستە سەردەمی عەباسی لە ڕووی فەلسەفی و زانستی و ژیاریەوە کامڵتر و پێشکەوتوتر بووە، بەڵام سەرەتاکانی هەموو ئەوانە لە قۆناغی پێشوتردا هەبوون (زانست و وەرگێڕان چەکەرەیان کردبوو). ئێمە لێرە بەدواوە گرنگی بە باس و خواسی مێژوی فیکر دەدەین لە خۆرئاوا، بۆ ئەوەی سەرمان لێ تێکنەچێت و مەسەلەکان نەئاڵۆزکێن.

شایەنی باسە ئێمە گەر بتوانین بەشێوەیەکی دروست قۆناغە ئەپستمۆلۆژیەکانی فیکری خۆرئاوا دەست نیشان بکەین، ئەوا بەئاسانی دەتوانین پێگەی خۆمان دیاری بکەین. ڕەنگە ئەمە شتێک بێت بە دڵی کۆنسێرڤاتیڤە دەمارگیرەکانمان نەبێت، بەڵام هیچ لە مەسەلەکە ناگۆڕێت، چونکە پێشوەخت و تا ماوەیەکی زۆری دیکەش هاوسەنگی هێز لە بەرژەوەندی خۆرئاوایە. لەوانەیە ئێمە لە سەردەمی کلاسیکدا واتە لە سەردەمی زێڕینی ژیاری ئیسلامیدا، بمانتوانیایە پێشکەوتنمان بەڕەوتی مێژوویی خۆمان و دەسکەوتە تایبەتیەکانمان بەراورد بکەین، تەنانەت ئەوانی دیکەش خۆیان بە ئێمە بەراورد دەکرد و لە زۆر بواردا بەسەر مەشقیان دەزانین، بەڵام ئێستا شتەکان پێچەوانە بونەتەوەو ناتوانین باسی هیچ بابەتێک بکەین، بەبێ لەبەرچاوگرتنی خۆرئاوا. لەسەردەمانی «الجاحظ و الفارابی و ابن سینا و الغزالی و ابن رشد»دا، دۆخەکە بەمجۆرە نەبوو. لەو سەردەمەدا خۆرئاوا ناچار بوو پێگەی خۆی بە بەراورد بە ئێمە دیاری بکات، (لەم ڕووەوە خوێنەر با بگەڕێتەوە سەر ئەم سەرچاوەیە: الفلسفة في العصور الوسطى)[٢]. ئەمە بریتیە لە لێکۆڵینەوەیەکی گرنگ کە لە نوسینی لێکۆڵیاری فەرەنسی «ئالان دۆ لیبێرا»یە. لەم کتێبەدا «دۆلیبێرا» باس لەوە دەکات چۆن خۆرئاوا لەو قۆناغەدا گرنگی بە ژیاری ئیسلامی داوەو سەرقاڵی ئەوە بوون زانست و فەلسەفەی ئیسلامی تەرجەمە بکەن. ئەم نوسینە نوسینێکی زانستی و بەرپرسانەیە، نەک شتێکی سەرپێی و بێویژدانانە بێت. ئێمەش لە ئێستادا پێویستمان بەم جۆرە ئیشکردنەیە[٣].

ئەمە ڕاستیەکی حاشا هەڵنەگرەو دەبێت لێی بە ئاگا بین، نەک بۆ ئەوەی (وەکی هەندێ پێیان وایە) پاشکۆ بین و بە چۆکدا بێین، نەخێر بۆ ئەوەیە شێلگیرانە بیر بکەینەوە و بتوانین پێگەی خۆمان بزانین. ئەوەی نایەوێت ڕوی خۆی بێ ماسک و بێ ماکیاژی ئایدیۆلۆژی لە ئاوێنەدا ببینێت، دواتر ڕوی بەشتگەلێکدا دەتەقێت کە دوچاری شۆکی دەکەن. ڕووبەڕووبوونەوەی ڕاستی، چاکترە لە شاردنەوەی و خۆ گێلکردن لێی. پاشان ئێمە تاکەی دەتوانین ئەو ڕاستیانە بشارینەوە؟ تا ئەو

کاتـــەی وەک گرکانێک بەرپوماندا دەتەقێت. لەلایەکـــی دیکەوە ئێمە دەبێت بەرلەوەی پێگەی خۆمان بەراورد خۆرئاوادا دیاری بکەین، پێویستە یەکەمجار پێگەی خۆمان بەرامبەر بە خۆمان دەستنیشان بکەین.

2-پاشەکشەی ئەفسانە و نائومێدی جیهان:

پێویســـتە ئەوە بزانین ئێمە و خۆرئاوا، تا کۆتاییەکانی ســـەدەی شـــانزەو سەرەتاکانی سەدەی حەڤدە (واتا تا ســـاتەوەختی دیکارت)، دەچوینەوە ســـەر هەمان چوارچێوەی عەقڵی. هەردووک لە هەمان کەش و هەوای فکریدا دەخولاینەوە، هەمان ئاسمانی سیمۆلۆژی یاخود رەمزی تەفرەی دەداین و چەواشـــەی دەکردین. پاش ئەوە خۆرئاوا گاف گاف لەو سســـتمە فکریەی پێشوو دوورکەوتەوە، هەنگاوە ژیاریەکانیشی بە گوڕتر بوون، تاوای لێهات دورایی نێوانمان گەورەتر بوو. بەمجۆرە خۆرئاوا چـــووە نێـــو پانتاییەکی عەقڵی دیکەوە، پانتاییـــەک کە لە دووری دوورەوە نەبێت هیچ چەشـــنە پەیوەندیەکی بە فەزایی عەقڵی پێشـــووترەوە نەما. ئێمەشـــی لە چوارچێوەی ئەو سستمە فکرییە کۆنەدا لە دوای خۆیەوە بەجێهێشـــت، تا وای لێهات هەر پێگەیشـــتنەوەیەکی جدی لەگەڵیدا، بێتە کارێکی نەشیاوو مەحاڵ. لێرەوە پێکدادان و پشت لەیەک کردن یان پێکەوە نەگونجان و رک و کین، بووە تاکە زمانێکی شیاو لە هەردولاوە. سەرەنجام جیاوازیی زۆر، رقی زۆر دروست دەکات.

ئەمەش بە تەنها وەک هەندێک مەزەندەی دەکەن، دەرەنجامی پێکدادانە سیاسیەکان نییە، بەڵکو بۆ شـــتێکی بنەڕەتی تر دەگەڕێتەوە کە پەیوەندی بە فیکـــرەوە هەیە لە قوڵاییە ئارکیۆلۆژیەکەیدا. دەگەڕێتەوە بۆئەوەی هەریەک لە ئێمە سەر بە دوو کایەی عەقڵی تەواو لێک جیاوازین، دوو پانتایی کە ناشێت بە یەکتری بگەن، لەبەرئەوەی بە دوو ئاراستەی تەریب بەیەک دێن و دەچن. بگرە پانتایی دووەم لەســـەر دارو پەردوی یەکەم دروســـت بووە، دوای ئەوەی جەنگێکی بێپەروای لە دژ بەرپاکرد تا لێی جیابێتەوە[٤].

بەو پێیەی ئێمە ئامانجمان لەم باســـە، دەست نیشانکردنی رەگ و ریشە سەرەتاییەکانی گورانی زانستە مرۆییەکان یان پێکهاتنی نوێگەریە، ئەوا بە باشی دەزانین هەڵوێستەیەک لەبەردەم قۆناغی بەر لە عەقڵانیەتی خۆرئاوادا بکەین، واتە لەو قۆناغەدا بووەســـتین کە بە فەزای عەقڵی سەدەکانی ناوەڕاست دەناسرێت. لێرەدا دەمەوێت کەمێک لای ئەو پرۆسە دژوارو ترسناکە بووەستم، کە خۆرئاوا توانی بە هۆیەوە لە خودی خۆی جیا بێتەوەو لە خودە تەقلیدی و قەیمیەکەی داببڕێ...

خەســـڵەتە سەرەکیەکانی ئەم کایە عەقڵیەیی سەدەکانی ناوەڕاست کامەیە؟ ئەو تایبەتمەندییە مەزنانە کامانەن کە خەڵکانی ئەوروپا بەر لە پێخستنە ناو قۆناغی نوێگەری و عەقڵانیەتەوە هەڵگری بوون؟ چۆن و کەی ئەم دابڕانە رویدا؟ ئەمانە هەندێکن لەو پرسیارانەی لێرەدا دەمانەوێت بیانکەین، بۆئەوەی برێک لەو خەیاڵ پڵاوە یان ئەو بەدحاڵی بوونە ناهەموارانەی هەیە برەوێنێتەوە.

لەبەرئەوەی خۆرئاوا لە ســـەرەتاوە تا دوایی هەر هەمووی عەقڵانی نەبووە، بۆیە پێویســـتە ئەو هێزەی ئێســـتاکێ یان ئەو نوێگەریە زەقـــەی کە هەیە، بەهەڵەماندا نەبات و چەواشـــەمان نەکات، بەوەی خۆرئاوا لە نەژادێکەو گەلانی تری سەرزەمین لە نەژادێکی ترن. خۆرئاوا لەبەرئەوە باڵادەست

و سەرکەوتوو نییە، چونکە خۆرئاوایە یان لەبەرئەوەی سپی پێست و زەردە پێستە، وەک هەندێک لە باڵی ڕەگەز پەرستی لە خۆبایی دەیانوست بەوانە تەفرەمان بدەن، بەڵکو هەموو ئەمانە دەگەڕێنەوە بـــۆ چەند هۆکارێکی مێژویی و دەکرێت لەڕێی پەیڕەوکردنی میتۆدێکی مێژوییەوە دەســـت بخەینە ســـەری و ئاشـــکرای بکەین. وتم میتۆدێکی مێژویی و دەمتوانی چەمکگەلێکی دیکەش بەکاربهێنم (بەتایبـــەت ئەو چەمکانەی تازەن)، وەک چەمکی هەڵکۆڵینی ئارکیۆلۆژی لە قولاییەکاندا، یان وەک میتۆدی ژینالۆژیا لەسەر ڕێبازی «نیچە»، یاخود میتۆدی شیکردنەوەی خود لەڕێی خودەوە بەشێوەی «فرۆید» و شیکردنەوەی دەرونی[٥]، چونکە سەرەڕای جیاوازی بەرواڵەتی نێوان سەرجەم ئەم ئاقارو زاراوانە، بەڵام لەگەڵ ئەوەشدا هەموویان لە سیفەتێکی سەرەکیدا تەبان، ئەویش ئەوەیە گەیشتن بە حەقیقەت ئەوەمان لێدەخوازێت، تا بە قولایی زەمەن یان خوددا (تاک یان کۆمەڵ) شۆڕبینەوە.

ئەم ڕۆچونە بە ناخی زەمەندا، ئەم هەڵکۆڵینە دەربارەی چینەکانی ژێرەوەی هۆشیاری (تاکەکەس یاخود کۆمەڵ)، ئەم کەلێنکردنە ناو ئەو چینە جیۆلۆجیانەی بە درێژایی ڕۆژگار لەسەر یەک کەڵەکە بوون، تەنها ڕێگە چارەیەکە- تەنها ئاقارو میتۆدێکە-، ڕێگای ئەوەمان پێبدات تا شتەکان لە تەڕو بڕی سەرەتاییاندا ببینین، یاخود لە ڕووە بێگەرد و ئەسڵییەکەیاندا کەشف بکەین. ئەمەش ئەو کارە بوو کە «میشێل فۆکۆ» پێی هەستا، کاتێک ویستی ئارکیۆلۆژیانە بە ڕەگ و ڕیشەی خۆرئاوادا بچێتە خوار، بۆئەوەی ســـەرەڕای شـــکۆداری و جەبەروتی زۆری، ڕێژەیی بوونی ئەو ژیوارە بسەلمێنێ. ئەم کارەشـــی لە کتێبە بەناوبانگەکەیدا (وشەکان و شتەکان) و لەڕێی خەملاندنی تێرمێکی سەرەکیەوە کە (ئەبستیم)ەو دواتر دێینە سەر پێناسەکردن و ناساندنی، بە ئەنجام گەیاند.

کارێکـــی وا بەر لـــە «فۆکۆ»، سۆسیۆلۆژســـتی مەزنی ئەڵمانی «ماکس ڤیبـــەر» هەوڵی بۆداو دەســـتی بۆبرد، کاتێک ویستی هۆکاری سەرکەوتنی عەقلانیەت لە خۆرئاوا لێکبداتەوە. ئەو پرسیارە سێنترالەشی «ڤیبەر» وروژاندی، بەمجۆرە بوو: (بۆچی تەنها لە ئەوروپادا نەبێت، گەشەی زانستی و هونەری و سیاسی و ئابوری بە شێوەیەکی عەقلانیانە بەڕێوە نەچوو؟). «ماکس ڤیبەر» ڕاشکاوانە و بـــێ هیچ چاوو ڕاوێک، نوێگەری و عەقلانیەتی خۆرئاوا پێکـــەوە گرێ دەدات[٦]، ئەمەش وای کرد هەندێک لە بیریارانی جیهانی ســـێیەم تۆمەتی نەژاد پەرســـتی و لایەنگیری ناوەند چێتی خۆرئاوای بدەنە پاڵ. هەمان تۆمەت کە درابووە پاڵ «مارکس»ی نەیارە گەورەی «ماکس ڤیبەر».

پاشان «ڤیبەر» عەقلانیەتی دنیایی بە چەمکێکی بەناوبانگی دیەوە بەستەوە کە لە «شیللەر»ی شاعیری ئەڵمانی خواست بوو، ئەو چەمکەش بریتی بوو لە: (نائومێدی جیهان)... چەندە پرۆسەی عەقلانیەت لە جیهاندا بەرەو پێش بچێت، هێندە شالاو دەکاتە سەر بوارەکانی تری ژیان و کۆنترۆڵیان دەکات، لە بەرامبەر پرۆســـەیەکی واشدا چەمکی ئەفســـوناوی- یان شیعری- لەسەر ڕوی جیهاندا دەســـت بە پاشەکشـــێ کردن دەکات، چونکە عەقلانیەت یان نوێگەری یاخود تەکنەلۆژیا، جیهان لە جەوهەرو ناوەڕۆک بەتاڵ دەکاتەوەو تەڕو پاراوی شیعرو فانتازیاو خەون و خەیاڵ لەناودەبات. ئەمەش وادەکات دنیا پەست و ساردو سڕو زبر بێت. بەمجۆرە دەکرێت لە دوو گۆشە نیگاوە سەیری هەمان دیاردە بکەین، دیدگای مێژوناســـی فیکر یاخود ئارکۆلۆژســـتی مەعریفە بەشێوەی «فۆکۆ»، یان لە ڕوانگەی سۆســـیۆلۆژیەوە کە بایەخ بە بونگۆڕینە بەرچاوو هەست پێکراوەکان دەدات، وەکو «ماکس ڤیبەر». ڕەنگە لە دوایشـــدا ڕۆشنای بخەینە ســـەر ئاقارەکانی دیکەش وەک: (ئاقاری مێژوی تازە)

کە «فێرنان برۆدێل» پەیڕەوی دەکات، بۆوەسفکردنی باڵادەستی و سەرکەوتنی ژیواری خۆرئاوا لە ماوەی چوار سەدەی ڕابردوودا. ئەوەش لە دوو توێی کتێبە گەورەکەیدایە (ژیواری مادی، ئابوری و سەرمایەداری) کە لە سێ بەرگدا بە چاپی گەیاندووە(٧).

کەواتە با هەوڵ بدەین بە شێوەیەکی بابەتی لە بەرەی هزری ئەوروپیدا هاوشانی «میشیل فۆکۆ» بین، لەو سەفەری پشکنین و کەشفکردنە کەم وێنەیەیدا، لەمەڕ چینە بە ژێروە بووەکانی سەردەمە جیاجیاکان. لە ڕاستیشدا من وەک- توێژەرێکی عەرەبی- هیچ گرفتێک لەمەدا نابینم و چونە ناوەوەی ئەم جیهانەش بەو سوک و سانییەوە لێهاتووی خۆم نییە، چونکە من بۆ خۆم بەرلەوەی بچمە دنیای مۆدێرنەوە لە سەدەکانی ناوەڕاستدا ژیاوم. واتە ئاڕاستەی من تەواو پێچەوانەی هەر توێژەرێکی فەرەنسی یان ئەوروپییە لە هاوتەمەنانی خۆم، لە کاتێکدا ئەو (واتا توێژەرێکی فەرەنسی یان ئەوروپی)، بۆئەوەی بە ناخی زەمەندا ڕۆبچێ و بەو کەش و هەوا سەرسوڕهێنەرو دڵڕفێنەی سەدەکانی ناوەڕاست بگات، ناچارە لە خۆی جوێ بێتەوە- واتە لەو نوێگەریە دابڕێت کە تیایدا چاوی هەڵهێناوەو لە باوەشیدا گەورە بووە-، بەڵام من پێویستم بە هیچ جۆرە جیابونەوەیەک نییە تا دەستم بەو سەردەمانە بگات، لەبەرئەوەی ئەو ڕۆژگارانەم لە ناخی خۆمدا هەڵگرتووە، پاشان کۆمەڵگاکەشم بە ڕادەیەکی زۆر لە کەش و هەوای ئەو سەردەمانەدا نقووم بووە. کەواتە با بەرەو دوا بگەڕێینەوەو بچینە ناو فەزای عەقڵی و دەرونی خەڵکانی سەدەکانی ناوەڕاست.

با گەر بۆ چەند ساتێکی کەمیش بووە چاو بەست لە خۆمان بکەین، وەک ئەوەی لە ساڵی ١٣٢٠ یان ١٥٧٠ تەنانەت ١٦١٩دا بژین (بەرواری گۆشەگیری ڕینیە دیکارت لە ژوورێکی گەرم و گوڕو لە ئەوجی زستانی ئەڵمانیادا). لەو ماوەیەدا «دیکارت» سێ خەونی تۆقێنەری بینی کە خەریک بوو عەقڵی لە دەست بدات، ئەو کاتەی خۆی بۆ دامەزراندنی عەقڵانیەتی خۆرئاوا لە ئایندەدا تەیار کردبوو. لەوێدا نیگای بۆ هات و گرێیەکی لە دەرونیدا بۆ کردەوەو کەوتە سەر ڕاستە ڕێگا، (لەو شەوی یەڵدایەدا هێندەی نەمابوو باجێکی قورسی ئەو کەشفکردنەی بدات). خەڵکانی ئەو سەردەمانە چۆن لە دنیایان دەڕوانی؟ چۆن مەزەندەیان دەکرد؟ مانای چییە کە وێنەیەکی ئەفسانەیی بۆ جیهان باڵادەستی بەسەر عەقڵی ئادەمیزادا هەبێت؟ ئەم دیدگا ئەفسانەییە سەرسوڕهێنەرە چییەو جیاوازی لەگەڵ دیدی عەقڵانیدا بۆ جیهان چۆنە؟ لێرەدا دەگەینە جەوهەری بابەت و کرۆکی خواست و مەبەست. ئێستا بە ناچاری لە بەردەم ئەوەداین تا بچینە نێو گێژەو کێشەی درێژەدان بە باسەکەمان.

پێویستە لەوە بە ئاگابین کە سەرجەم کلتورەکانی دنیا تا بەراییەکانی سەردەمی نوێگەری، بەپێی لۆژێکی بیری ڕەمزی (یان سەرەتایی، یان ئەفسانەیی، یاخود ئەفسوناوی یان- بەربەری - بە چەمکە شتراوسیەکەی بیریان دەکردەوە یاخود درکیان بە شتەکان دەکرد). بیری ڕەمزی کە وێنەیی خواستەیی بەکاردێنێت، پێچەوانەی فیکرە بەهۆی بەکارهێنانی نیشانە سازی یان ئەو ئاماژە وردانەوەی لە سەردەمی نوێگەریدا بووە باو. ئەوەشی بە شێوەیەکی ڕیشەیی سستمی ڕەمزی/ لە ئاماژەی ورد جوێ دەکاتەوە، ئەوەیە کە ڕەمز فرە ڕەهەندە، واتا ئاماژە بە ماناو دەلالەتی جیاجیا دەکات، لە کاتێکدا هێما تاک ڕەهەندە.

هەروەها بیرکردنەوەی ڕەمزی (ئەو بیرکردنەوەی بەر لە فیکری زانستی مۆدێرن دەکەوێت)،

بـــڕوای بـــه بوونی لێکچونی جەوهەری نێوان ڕەمزو واقیع یان نێوان وشـــەو شـــت هەبوو، بەڵام ئەم پرۆسەیە لە بنەڕەتدا هەرەمەکییە و هیچ جۆرە پەیوەندیەکی لەیەکچوو یان سروشتی لەنیوان خۆی و ئـــەوەی ئاماژەی بۆ دەکات نییە، (بەپێی تێگەیشـــتنی نوێگەری، زمـــان زاراوەیە، واتە لەڕێی کۆ دەنگییەکەوە مانا دەبەخشـــرێتە وشـــەکان، نەک- وقف- بێت، بەو مانایەی هێزێکی خواوەندی یان خواوەند خۆی بۆ هەموو شـــتێک وشـــەیەکی دانا بێت). بۆ نمونە درەخت بەپێی جۆراو جۆری زمانە مرۆڤایەتیە جیاجیاکان، چەندین ناوی هەیە. گەر بهاتایە وشـــەکان لەو شتانە بچوایە کە ئاماژەیان بۆ دەکات، ئیتر ئەمە بەشێوەیەکی زۆرەملێی یان سروشتی بوایە، ئەوا درەخت لەناو سەرجەم زمانە جیهانییەکانـــدا تەنهـــا ناوێکی دەبوو. واتە زمان (یان هێما، یاخود وشـــە) هەرەمەکییە، وەک چۆن زمانەوانی نوێ بێچەندو چون بڕیاری لێدەدات.

فیکری «ئەرستۆ» کە تا کۆتایی سەردەمی ڕێنیسانس بەسەر ئەوروپادا باڵادەست بوو، فیزیایەکی ڕەمزی بوو، لەبەرئەوەی لەسەر تیۆریای لێکچونی نێوان شتەکان دامەزرا بوو، بەهۆی بەشداریان لە چوار ڕەگەزەکەدا: (ئاو، هەوا، ئاگر، خۆڵ). ئێمە ئەوە دەزانین کە زانستی مۆدێرن لە «دیکارت»ەوە، تەنهـــا دژ بە «ئەرســـتۆ» و ئاقاری ســـکولائی نەهاتۆتە ئـــارا، بەڵکو لەبنەمادداو بـــە پلەی یەکەم هەوڵدانێک بوو بۆ قوتار بوون لە مەعریفەی ڕەمزی، واتە لە مەعریفەی میتۆلۆژی، ئەو مەعریفەیەی لەســـەر کەشفکردنی لێکچونە ناکۆتاییەکانی نێوان ڕەگەزەکانی سروشت دامەزرابوو. بەمجۆرە لەبری مەعریفەی چۆنایەتی، مەعریفەی چەندایەتی پێوانەکاری لەسەر دەستی «دیکارت»هاتە ئارا.

ئیتر ئـــەو فیکرە ڕەمزییە یان میتۆلۆژییە کەبەر لە چاخی زانســـت جڵەوی خەڵکانی ئەوروپی بەدەســـت بوو، گاف گاف بەرەو پاشەکشەو بەر تەسکبوونەوە دەچوو. ئەمە بوو «میشێل فۆکۆ»لە پێشەکی کتێبی (وشەکان و شتەکان)داو لە یەکێک لە نەسکە هەرە جوانەکانیدا، بە ناوی پەخشانی جیهان[٨] (واتە جیهان وەک پەخشان و وەک کتێبێکی کراوە دەخوێنرێتەوە)، وەک چۆن هەر کتابێکی ئاسیایی تر دەخوێنرێتەوە، باسی کردبوو.

«فۆکۆ» دەڵێت: (لە ســـەرەتای سەدەی حەڤدەدا، ســـەردەمی پێچواندنی نێوان شتەکان دوایی هات، لە ڕێگای کەشـــفکردنی ئەو ئاماژانەی کۆیان دەکاتـــەوە. لێرەوە ئەو بیرە ڕەمزییە بە کۆتایی گەیشـــت کە لەســـەر بەدوادا چونی لێکچونە ناکۆتاییەکانی نێوان شـــتەکان ڕاوەســـتا بوو. فیکری ئەوروپیـــش بۆ یەکەمجار پێینایە قۆناغـــی پێوانەیی و جیاکاری و ژمێریاریەوە، واتە چووە قۆناغی عەقڵانیەتی زانســـتی. ئەو ئاســـمانە ڕەمزییەی پڕی بوو لە تارمایی و ڕۆح، بۆ خەڵکانی ئەوروپی ئاشـــکرابوو. لە بەرامبەردا ئاسمانێکی بێگەردو بێلایەن، ئاسمانێکی سروشتی یان فیزیایی جێگای گرتەوە. بەهەمان شـــێوەش پەردە لەسەر ڕەمزەکانی سەر ڕوی سروشتی زەمین هەڵماڵراو، درندەکان و ئەفسون و خەیاڵ و فانتازیاکان، سەرزەمینیان بەجێهێشت).

بە کورتیەکەی سروشت گەڕایەوە سەر ئەسڵی خۆی، واتە گەڕێندرایەوە سەر ژمارە و ڕەگەزە مادی و ڕواڵەتە هەســـتپێکراوەکانی، ئەو ڕواڵەتانەی لە هەموو ڕویەکـــەوە تاوتوێ دەکرێت و دەپێورێت. تەنانەت دارســـتانە چڕو ئەشـــکەوتە تاریک و چۆم و ڕوبارە قوڵ و شـــاخ و داخەکانیش، بونە چەند دیاردەیەکی سروشـــتی کە وەک خۆیان تاوتوێ دەکرێن و لێکۆڵینەوەیان لەبارەوە دەکرێت، لەپێناو بەدیارخســـتنی بونیادە بنەڕەتییەکانیان. پاش ئەوەی تارماییەکانیان لێدەرکراو لە فانتازیاو خەیاڵ

بەتاڵکرانەوە، ئەو وەهم و خەیاڵانەی مرۆڤی سەدەکانی ناوەڕاستی خستبووە ژێر باری خۆیەوە. ئیتر لێرەوە زانستی ئەوروپی یان عەقڵیەتی ''دیکارت''ی، دەستی بە کەویکردنی کایە جیاجیاکان کردو تەنانەت دارستانە گەورەکانی لە وێنەی دارستانی (فۆنتنبلۆ)ش، لەم پرۆسەیە قوتاری نەبوو. بەمجۆرە درەختەکانیش وایان لێهات کۆدو شوناسی تایبەتی خۆیان هەبێت. ڕێگای گەورەو بچوک بەناو ئەو دارستانانەدا لێدران، نەک تەنها بۆئەوەی گەشتیاران فێر بکات چۆن چۆنی کاتێکی خۆش لەناو دارستانەکاندا بەسەر بەرن و بزر نەبن، بەڵکو بۆ ئەوەشی دارستانەکان کەوی بکرێن و هەموو ڕێکەوتە ترسناکەکان و ئەو تارماییانەشی لێوان ڕێژە لە بۆن و بەرامەی خەیاڵات لە ناخیدا دەربکرێت، چونکە ڕونی و ڕەوانی دیکارتی لە تاریکی و شەوەزەنگ سڵدەکات. نیئۆکی سروشت کرا، بەمەش دیسپلین هاتە ئاراو لە بەرامبەریشدا پاکی و بەرائەت لەدەستچوو. لێرەوە کۆنترۆڵکردن وەک یەکێک لە خاسیەتەکانی نوێگەری بەدیار کەوت، کۆنترۆڵکردنی سروشت و مرۆڤ و تەنانەت بەردیش... بە شێوەیەک زیادەڕۆیی لەم پرۆسەیەشدا کرا، تا بە نسکۆ گەیشت. ئەمەش نوێگەری ڕووبەڕوی ڕەخنەگرتن کردەوە. بۆیە دەبینین گەشتیارە ئەوروپیەکان بۆ سەفەر ڕوو لە دوورگە دوورەکان یان دارستانە پاکیزەکانی ئەفریقاو بگرە تەنانەت ڕوو لە وڵاتانی عەرەبیش دەکەن، بە مەبەستی گەڕان لە دیمەنێکی سروشتی ڕاستەقینە یان خۆرێکی پاک و بێگەرد، یاخود هەوایەکی ساف کە هێشتا پیس نەبووە.

ئەمە ئەو شتە بوو کە «ماکس ڤیبەر» ئاماژەی پێدا، کاتێک باسی لە (نائومێدی جیهان)[٩] کرد، دوای بەگشتگیری کردنی عەقلانیەت و تەکنەلۆژیا. ئەم پرۆسەیە پەیوەندی بە شیعری ڕۆمانتیکیشەوە هەیە لە سەدەی نۆزدەدا کە بۆخۆی وەک کاردانەوەیەک وەها بوو، دژ بە هەژمونی بەرفراوانی ئامێرو ئەتکردن و پێشێلکردنی پاکیەتی سادەو ساکاری سروشت.

دەکرێت پارتە سەوزەکان ئەوانەی داکۆکی لە ژینگە دەکەن، وەک درێژکراوەیەکی ئەم ئاقارە بناسین. مەترسی گەورەی ئەمانەش لەوەدایە، تەکنەلۆژیا هەموو ڕوبەرە سەوزەکان لە وڵاتە ئەوروپیە پیشەسازی و پێشکەوتووەکاندا پاکتاو بکات و لەناویان بەرێت...

3-فۆرمەلاکردنی (ئەبستیم)ی تایبەت بە بیرکردنەوەی سەدەکانی ناوەڕاست:

لە دەستپێکی کتێبە بەناوبانگەکەیدا (وشەکان و شتەکان)، «میشێل فۆکۆ» ئەم پرسیارە دەوروژێنێت: (دابڕان لە مێژوی فیکردا چۆن ڕودەدات؟ یانی چی ئینسانەکان دەستبەرداری جۆرە بیرکردنەوەیەک بن کە بە درێژایی سەدان ساڵ لەسەری ڕاهاتوون، پاشان دوای ئەوەو کتوپڕ بە ستایلێکی تەواو جیاواز بیربکەنەوە؟ کۆدێتای ئەپستمۆلۆژی لە مێژووی فیکردا یانی چی، واتە هەرەسهێنانی سستمێکی بیرکردنەوەی کۆن تا سستمێکی فیکری دیکە شوێنی بگرێتەوە، بە چ مانایەک دێت؟ یانی چی کە دیدگایان بۆ جیهان بگۆڕێت و دنیابینیەکی دیکە لە دایک بێت، جیاواز لەوانەی پێشتر لە ئارەدا بوون؟).

بەمجۆرە دەبینین کەم تا زۆر لە سستمی بیرکردنەوەی سەدەکانی ناوەڕاست نزیک بوینەتەوە، چونکە تا ئێستاش ئامانجی سەرەکیمان هەر ئەوەیە کە هەڵکۆڵینی ئارکیۆلۆژی بکەین بۆ سۆراخکردنی

ڕەگوڕیشـــەی مۆدێرنە، ئەمەش بۆ ئەوەی خەسڵەتە سەرەکیەکانی سەردەمی بەر لە مۆدێرنە دیاری بکەین و لەسەردەمی مۆدێرنەی جیا بکەینەوە.

«فۆکۆ» پێیوایە فیکر لە ســـەرەتاکانی ســـەدەی حەڤدەدا، وەکی پێشوتر لە دەریای لێکچونی ناکۆتایی نێوان شـــتێک و شتێکی دی، یان لە نێوان وشەکان و شتەکاندا بە ئارامی ڕەوتی نەدەکرد، بەڵکو تیۆریای لێکچون (ئەو تیۆریایەی لێکچون لە نێوان شتەکاندا دەبینێت لە هەموو شوێنێکدا)، بوو بە مایە هەڵە و تێکەڵکردنی شـــتەکان بەیەکتری. واتە فیکر کەوتە گومانکردن لەو تیۆریایەو وەک هەڕەشـــەو مەترسیەک سەیری دەکرد بۆ ســـەر مەعریفە، لە کاتێکدا تاماوەیەکی کەم بەر لەو مێژووە تیۆریای لێکچون پرانسیپ و بنەمای مەعریفە بوو.

ئیدی ســـەردەمی فاڵگرتنەوەو جادوبازی و سەرسامی بەرامبەر گەردون کۆتایی هات و مرۆڤایەتی بـــۆ یەکەمجـــار پێینایە ناو دنیای ئەقڵانیەتی زانســـتیەوە، شـــایەدحاڵە گەورەکانـــی ئەم کۆدێتا ئەپســـتمۆلۆژیە چارەنوسســـازە کەســـانێک بوون لە وێنەی : «ڕینێیە دیکارت، فرانسیس بیکۆن، تۆماس هۆبز».

ئەڵبەت بەراوردکاری لە نێوان شتەکاندا وەک میتۆدێک بۆ تێگەیشتن و زانین کۆتایی پێنەهات، بەڵام بەشـــێوەیەکی زانســـتی بەردەوام بوو، لە کاتێکدا پێشـــتر خەیاڵی و فەنتازی و ئەفســـانەیی بـــوو. لێـــرە بەدواوە بەراوردکاری، لێکچون و جیاوازی نێوان شـــتەکانی ئاشـــکرا دەکرد، ئەویش لە ڕێی پێوانەی ورد و حســـابکردنێکی کۆنکرێتیەوە. ئەمە لە کاتێکدا پێشـــتر بەراوردکردن تەنها هەر خەریکی دەستنیشانکردنی ئەو لێکچونە ڕوکەشانەبوو کە لەسەر ڕوکاری شتەکان هەبوون، واتە ئەو لێکچونانەی خەسڵەتێکی کاتی و کورت خایەنیان هەبوو.

جیـــاوازی نێوان بەراوردکاری و لێکچون، جیاوازیەکی قوڵە و پەیوەندی بە دیدگای ســـەرەکیەوە هەیە بۆ گەردون و ئەو پەیوەندیە نیشـــان دەدات کە لە نێوان ئاماژە و ئاماژە بۆ کراو، یان لە نێوان وشـــەیەک و ئـــەو ژێدەرە دەرەکیەی وشـــەکە ناوی دەنێت، یاخود لە نێوان نـــاو و ناولێنراودا هەیە. دوای ئەوەی بە درێژایی ســـەدەکانی ناوەڕاســـت کە تیایدا لێکچون تاکە ئامرازی زانین و تاکە دنیا بینی گەردون بوو، ئاماژە و ئاماژە بۆ کراو تێکەڵ بە یەکتری بووبوون، هێدی هێدی لە یەکتر جیا دەبوونەوە. واتە لە کاتێکدا هەردووکیان بووبوونە یەک شت و ئاوێتەی یەکتری بووبوون، بوون بە دوو جەســـتەی جیاواز و تایبەت. لێرەوە ئەو ڕایەڵەی نێـــوان ناو و ناولێنراو، نێوان مرۆڤ و جیهان پچڕاو ئەو سەرســـامیە منداڵانەیەش لەســـەر زەوی ئاوا بوو. بەمجۆرە و بۆ یەکەمجار وشـــەکان لە شتەکان جیابوونەوەو سەربەخۆیی خۆیان وەرگرت، لە کاتێکدا پێشتر تێکەڵ بە شتەکان بوو بوون. تەنها شتێک کە ئەو سەردەم و ڕۆژگارە میتۆلۆژی و قۆناغە منداڵیەی مرۆڤایەتیمان بیر بێنێتەوە، شاعیر و دێوانەیە (ئەڵبەت هەرکەسەیان بە شێوازی خۆی!). وەک ئەوەی ئەم دوو کارەکتەرە برێک لەو شتانەیان تێدامابێت و بەڵگەبن بۆ سەردەمانێک کە ڕۆشتن و بەسەرچوو، سەردەمی وێناکردنی دنیا بەشێوەیەکی ئەفسانەی، سەردەمی فانتازیا و ئەوق بوون و سەرسامبون کە هەموو پێودانگ و تخوبێکی دەبەزاند، بێ ئەوەی هەست بەوە بکات هیچ شتێک دەبەزێنێت و سنور شکێنی دەکات.

مرۆڤی دێوانە شتەکان وەک خۆیان نابینێت. لە کاتێکدا لێکچون لە نێوان شتەکاندا دەبینێت کە هیچ لێکچونێک لە نێوانیاندا نییە، هاوکات هەندێ جار هاوڕێکانی وێڵ دەکات و ئاشـــنای کەســـانی

غەریب و نەناس دەبێت (واتە بێگانە دەبێتە هاوڕێ و هاوڕێش دەبێتە بێگانە). مرۆڤی شێت هەرچی بەهاو پێوەر و پێودانگە هەڵدەگێڕێتەوە، لەبەرئەوەی پێیوایە لە هەموو چرکە ساتێکدا ئاماژەی سیحری دەدۆزێتەوە. ئەوەی ئەو لە دنیادا دەیبینێت تەنها لێکچون و ئاماژە و ئاماژەی ڕەمزییە. کەواتە ئەو وێڵگەردی ناو جیهانێکی پڕ لێکچونی ناکۆتاییە. هەرچی شاعیریشە ئەوا بە گەڕانی بێ وچانی لە پەیوەندی تازەی نێوان شتێک و شتێکی دی، یاخود لە نێوان وشەکان و شتەکان، یان لە نێوان وشەیەک و وشەیەکی تردا، ناچارە زۆر بە زماندا ڕۆ بچێتە خوارەوە، تا دەستی بەو زمانە بگات کە کەوتۆتە ژێر زمانی دیار و باوەوە. ئەو بەم کارەی دەتوانێت گوێ لە نرکە و ناڵەی وشەکان بگرێت لە یەکەم چرکەساتی دروستبونیدا، بەمجۆرەش دەتوانێت ئەو مانایانە بدۆزێتەوە کە بیرچۆتەوەو کەسانی ئاسایی وەک ئێمە توانای ئەوەمان نییە بیهێنینەوە بیرمان. هەروەها شاعیر دەتوانێت پەیوەندی لێکچونی سەیر، لە نێوان کۆمەڵە شتێکدا بسازێنێت کە هیچ پەیوەندیەکی ئاشکرا و لۆژیکی لە نێوانیاندا نییە. هەر ئەمەشە ئێمە توشی سەرسامی دەکات و بڵێسەی شیعری دادەگیرسێنێت. مەزنی شاعیریش لێرەدایە کە دەمانگێڕێتەوە بۆ سەردەم و زەمانی منداڵی مرۆڤایەتی، دەمانگێڕێتەوە بۆ ئەو زمانە سەرەتاییەی بووە بە ژێر دارو پەردوی سەردەمەکانەوە!..

بەڵام ئاخۆ تیۆریای لێکچون، ئەو تیۆریایەی بەسەر بیرکردنەوەی مرۆڤایەتیدا زاڵ بوو تا کۆتاییەکانی سەدەی شازدە و سەرەتاکانی سەدەی حەڤدە، چی دەگەیەنێت و بە مانای چی دێت؟ ئێستا کاتی ئەوە هاتووە بە درێژی باس لەم مەسەلەیە بکەین. «میشێل فۆکۆ» بە زمانە ئاست بەرزەکەی خۆی دەڵێت: (تا کۆتاییەکانی سەدەی شانزە، لێکچون ڕۆڵێکی سەرەکی هەبوو لە سستمی مەعریفەی خۆرئاوادا، چونکە تاڕادەیەکی زۆر باڵا دەست بوو بەسەر پرۆسەی شرۆڤەکردن و نێو — لێکدانەوەی تێکستەکاندا. ئەم لێکچونە گەمەی سیمبول و ئاماژەکانی ڕێک دەخست و ناسینی شتە دیار و نادیارەکانی فەراهەم دەکرد و هونەری وێناکردن و نیشاندانیشی ئاڕاستە دەکرد. جیهان تا ئەو قۆناغە بە دەوری خۆیدا دەخولایەوە: زەوی لاسایی ئاسمان دەکاتەوەو، دەموچاوەکان لە ئەستێرەکاندا دەردەکەون و ڕەگوڕیشەی گیا و سەوزایش هەڵگری ئەو نهێنیانەیە کە خزمەت بە مرۆڤ دەکەن)[١٠].

پاشان «فۆکۆ» باس لە چوار جۆری لێکچون دەکات: لێکچون لە ڕێی نزیکایەتیەوە، واتە نزیکی دوو شت لە یەکتری. هەروەها لێکچون لە ڕێی لاساییەوە، واتە لاسایکردنەوەی شتێک بۆ شتێکی دی. لەگەڵ لێکچون لە ڕێی لێکڕوانینەوە (بەرامبەر کێ)، بۆ نمونە وەک لێکڕوانینی (بەرامبەر کێ) شتێک لەسەر زەوی لەگەڵ شتێک لە ئاسماندا. دواجار لێکچون لە ڕێی گەمەی ویستن و نەویستنەوە، ئەو شتانەی لەناو سروشتدا هەن یان یەکتریان دەوێت و حەز بە یەکتری دەکەن، یان ڕقیان لەیەکە و یەکتریان ناوێت، وەک ئەوەی خەڵکانی ئەو سەردەمانە بڕوایان پێی هەبوو. تێکڕای ئەم چوار جۆرەی لێکچون، لەلایەن خەڵکانی سەدەکانی ناوەڕاستەوە بەکاردەهێنرا، بۆ لێکدانەوەی گەردون یاخود بۆ دروستکردنی پەیوەندی لە نێوان شتەکاندا. هێندە بەس بوو دوو شت هاوتای یەک بن، تا لە چاوی خەڵکی ئەو ڕۆژگارەدا ببنە دوو شتی لێکچوو. پاشان شتی دووەم لەگەڵ شتی سێیەم و چوارەمدا لەیەک دەچوو. بەمجۆرە ئەم پرۆسەیە بێ کۆتایی بەردەوام دەبوو.

لێرەوە تەواوی شتەکان گەردون لەیەک دەچون و هاوشێوەی یەک بوون. شتەکانی سەرزەوی

بەرامبەر شـــتەکانی ئاســـمان بوو، کە هاوتاو هاوشـــێوەیان بوون. بۆ نمونە خەڵکی پێیوابوو چەند ئەســـتێرە بە ئاســـمانەوەیە، ئەوەندەش گوڵ لەســـەر زەوی هەیە! چەند ئاژەڵ لەسەر زەوی هەیە، هێندەش ماسی لە ناو دەریاکاندا هەیە.

لێکچونی دیکەش هەبوو لە ڕێی لاســـایی کردنەوە. هەر ئەوەندە بەس نەبوو دوو شـــت هاوتا و نزیکی یەکتر بن، تا لەیەک بچن، بەڵکو دەکرا ئەو شتانەشـــی دوور لەیەکن، لێکچون لە نێوانیاندا هەبێت. بۆ نمونە پێناچێت ڕووی مرۆڤ لە دوورەوە وەک ئەوە وا بێت کە لاسایی ئاسمان بکاتەوە؟ وەک چۆن ئەقڵی مرۆڤ بەشێوەیەکی نا تەواو ڕەنگدانەوەی حیکمەتی یەزدانە، ئاوەهاش چاوی مرۆڤ بەدرەوشـــاوەیی لە چاوانی ئاســـمان دەچێت، واتە لە خۆر و مانگ دەچێت کە تیشکی درەوشاوەیی خۆیان بەســـەر گەردوندا پەخش دەکەن. هەرچی دەمیشـــە ئەوا لە ڤینۆس دەچێت (ڤینۆسی خوای جوانـــی و خۆشەویســـتی لای ڕۆمانەکان)، لەبەرئەوەی دەم ئامرازی ستایشـــکردن و ڕاموســـانە. بە کورتیەکـــەی ڕوی مرۆڤ بەو بچوکیە کورتکراوەی ڕوی ئاســـمان بـــوو. مرۆڤیش هەموو گەردونی لە خۆیدا کورتدەکردەوە. بەمجۆرە و لە سەدەکانی ناوەڕاستدا، ئەو وتەزا بەناوبانگە بڵاوبووەوە کە باس لە گەردونی گەورەو گەردونی بچوک دەکات. فەلسەفەی ئەفلاتۆنیزمی نوێش دەستی هەبوو لە ڕەواج پێدانی و تەشەنەســـەندنی، چ لە جیهانی ئیسلامی بێت یان لە جیهانی مەسیحیدا. لەلایەکی ترەوە لێکچون لە ڕێی سەیرکردنەوە ڕۆڵی خۆی بینی وەک ئامرازێک بۆ مەعریفەی میتۆلۆژی (ئێمە ئێستا پێی دەڵێین میتۆلۆژی، بەڵام بەلای خەڵکی ئەو سەردەمەوە لە حەقیقەت خۆی حەقیقی تر بووە.

مرۆڤی مۆدێرن کە ئەقڵانیەت بەسەریدا زاڵە، ئێستا لەوە تێناگات. بۆ تێگەیشتن لەوە پێویستی بەوەیە ســـەر لەبەر خۆی لە ســـەردەمەکەی و وتەزا زانستی و ئەقڵانیەکانی جیا بکاتەوەو بە ناخی سەردەمانی پێشودا شۆڕبێتەوە، تا بزانێت چۆن دەکرێت بەو شێوەیە سەیری جیهان بکرێت. دەبێت ئەو کەســـە لەگەڵ دۆخی ئەو سەردەمە بەســـەرچوانەدا ڕابێت، تا ئەو دیدگا میتۆلۆژیەی بۆ جیهان بەمێشکدا بچێت. واتە پێویســـتە لەسەری بەشێوەیەکی ئارکیۆلۆژیانە هەڵکۆڵین بکات، تا دەگاتە قوڵایی و دەســـتی دەگاتە چینی منداڵی مرۆڤایەتی). لێکچون لە ڕێی سەیرکردنەوە تێرمێکی کۆنە و پێشتر بەسەر بیرکردنەوەی سەدەکانی ناوەڕاست و پاشانیش بەسەر زانستی گریکیدا زاڵ بووە و دەســـەڵاتێکی گەورەی هەبووە. ئەم جۆرەی لێکچون پێویستی بەوە نەبووە بەراوردو لێکچونی دیار و گەورە و گران لە نێوان شـــتەکاندا بدۆزێتەوە، بەڵکو هێندەی بەس بووە کە یەک خاڵی هاوبەش بدۆزێتـــەوە تـــا ژمارەیەکی ناکۆتا لە لێکچون و نزیکایەتی لە نێوان ســـەرجەم ڕەگەزەکانی جیهاندا ئاشـــکرا بکات. واتە لێکچون لە ڕێی پەیوەندیەوە دروســـت دەکات. بۆ نمونـــە دەبینین پەیوەندی ئەســـتێرەکان بە ئاســـمانەوە کە دەدرەوشـــێنەوە، بە پەیوەندی گوڵ و گیا بەزەوییەوە دەچێت کە دەیڕازێنێتەوە. دواجار لێکچونێکی دیکەش هەیە، لە ڕێی گەمەی ڕاکێشان و دوور کەوتنەوەوە. ئەو شـــتانەی ڕوکاری سروشت داگیر دەکەن، یەکتریان خۆشـــدەوێت یان ڕقیان لە یەکترە، واتە ئەمانە لێک نزیک دەبنەوەو جیا دەبنەوە، ئاوێزانی یەک دەبن و لێک دادەبڕێن. یەکێک لە نوســـەرانی ئەو سەردەمە لە کتێبێکدا بە ناوی (جادوی سروشتی)یەوە، (ئەڵبەت کتێبەکە بە لاتینی نوسراوەو فۆکۆ کردوویەتی بە فەرەنســـی) دەڵێت: (وەکی دەزانرێت ڕوەکیش لە ڕق و ئیرەیی لە یەکتر خاڵی نین. ئەڵێن زەیتون و ترێ ڕقیان لە کەلەرمە و خەیاریش لە زەیتون هەڵدێت.. بەو پێیەی هەموو ئەمانە

لە ڕێی گەرمی خۆر و شێی زەویەوە گەورە دەبن، ئەوا ململانێی یەک دەکەن، بە تایبەت ئەگەر ڕەگ و ڕیشـــەیان زۆر درێژ بێت، واتە زۆرترین بڕی ئاویان بوێــت)[11]. واتە ئەمانە بۆیە ڕقیان لەیەکە و هەڵناکەن، چونکە لە هەڵمژینی ئاودا ڕکابەرن. خەڵکی ئەو سەردەمانە قەناعەتیان وابووە و بڕوایان بەم شــتە هەبووە. ئەی نەمانوت خەڵکی ئەو سەردەمە، تەمسیلی منداڵێتی مرۆڤایەتیان کردووە؟ بەڵام ئەم کتێبە کراوەیەی سروشــت کە لە بەرچاوماندا ڕاخراوە، پێویســتی بە نیشانە و واژۆیەکی بچوکە لەسەر ڕوی ئەو شتانە، تا مرۆڤ لە نهێنیەکەی بگات و بزانێت مەبەست لێی چییە. یەزدان هیچ شــتێکی دروســت نەکردووە بێئەوەی نیشانەیەکی لەســەر جێبهێڵێت کە تەلیسمی ئەو شتە بکاتەوەو بە مرۆڤ بڵێت چۆن چۆنی سودی لێدەبینێت. کەواتە سروشت هەروا جێنەهێڵراوەو هەموو ئەو لێکچونە ســەیر و ناکۆتاییانەشی ڕوکاریان داپۆشیووە، لە خۆڕا دروست نەکراون، بەڵکو تێکڕا دەچنە ناو ئەو سستمەی بۆ گەردون دانراوە و بۆ خاتری ئەوەیە مرۆڤ کەڵک و سودی لێ ببینێت. بۆ نمونە بۆ ئەوەی بزانین ڕووەکی (وەردێنە) بە ســودە بۆ نەخۆشــی چاو، ئەوا دەبینین لەســەر شــێوەی گیایەک دروست بووە کە گوڵی هەیە و هەر گوڵێکیش خاڵێکی ڕەش لە ناوەڕاستەکەیدایە، بە جۆرێک تا ڕادەیەکی زۆر لە ســپیایی و ڕەشــایی چاو دەچێت. ئەمە ئەو واژۆ و نیشــانەیەیە کە یەزدان لەسەری جێهێشتووە، تا مرۆڤ لە نهێنیەکەی تێبگات و بزانێت چۆن سودی لێدەبینێت. گەر یەزدان ئەو نیشــانە بچکۆلەیەی لەســەر ڕوی شتەکان جێنەهێشتایە، ئەوا تا دنیا دنیایە بە نهێنی دەمایەوەو کەس بۆی هەڵنەدەهات.

بەمجۆرە مرۆڤی ئەو ســەردەمانە، لە سروشــتدا هەموو شــتێکیان بەسەیر و موعجیزە دەزانی و وەک نیشــانەیەکی هێز و توانای یەزدان و چاک ڕێکخســتنی گەردون سەیر دەکرد. واتە پێیان وابوو لە پشــت هەموو شتێکەوە، نهێنیەکی شــاراوە هەیە. «کرۆلیۆس» دەڵێت: (ئایا ئەوە ڕاست نییە کە دەڵێن هەرچی گژوگیا و ڕووەک و دار و درەخت هەیە لە هەناوی زەویەوە ســەر دەردێنێت، بەم پێیەش هەریەک لەوانە بریتین لە نیشــانە و ئاماژەی ســیحری و نیشــانەن بۆ بونی شــتگەلێکی دی؟)[12]. مرۆڤی ئەو ســەردەمە بەمجۆرە ســەیری سروشــتیان کردووە، واتە وەک کتێبێکی کراوە، کتێبێک پێویستی بە چاوێک هەبووە بزانێت چۆن دەیخوێنێتەوەو چۆن چۆنی نهێنی و ئاماژەکانی لێک جیادەکاتەوە.

دوو کتێب نەک یەک کتێب:

شــایەنی باســە لەو ســەردەمانەدا، دوو کتێب هەبوو نەک کتێبێک: (کتێبی سروشت و کتێبی کەلەپــوور). هەردووکیشــیان بە هەمان شــێواز و بەهەمان میتۆد دەخوێنرانــەوە: لە هەردوولایان لاپەڕەگەلێکی ســپی هەن کە بە ئاماژەی ڕەش (واتە بە وشــەو ســیمبول یان دیاردەی سروشــتی داپۆشــراون) و پێویســتیان بە شــرۆڤە و لێکدانەوە هەیە. لەمەشــدا لاپەڕەی سروشت و لاپەڕەی کەلەپوور هاوتا و چونیەکن. سروشت وەکی وتمان بۆ خۆی کتێبێکی کراوەیە و چاوەڕێی یەکێکیکە بزانێت چۆنی بخوێنێتەوەو تەلیسم و ئاماژەکانی بکاتەوە. خودی زمانیش بەشێکی دانەبڕاو بووە لەو سســتمە گشتی و سەرتاسەریەی مەعریفە، مەبەستم لەو مەعریفەیەیە کە سەرقاڵی گەڕان بووە لە

دۆزینەوەی لێکچون لە نێوان شتەکاندا. مەعریفەیەک بوو نەیدەتوانی بە شتێک ئاشنا بێت تەنها لە ڕێی پێچواندن و بەراوردکردنیەوە نەبێت بە شتێکی دی، پاشانیش پێچواندنی ئەم شتەش بە شتێکی تر و.. هتد. کەواتە پێویست بوو وەک چۆن دەبوو لە دیاردەکانی سروشت بکۆڵرێتەوە، دەبوو لێکۆڵینەوە لە زمانیشدا بکرایە. ئەو ڕەگەزانەی وەک پیت و وشە و ڕستە لە زماندا هەبوون، هاوشێوەی ڕەگەزەکانی سروشت بوون لە ئاژەڵ و ڕوەک و ئەستێرە.

مەبەست لەمەش ئەوەیە کە پێشینان میراتیەکی گەورە وبەنرخیان لە زانست و زانیاری بۆ جێهێشتوین و تاوتوێکردنی کتێبەکانیان بە تاوتوێکردنی ئەو ئاماژانە دەچێت کە لەسەر شتەکانی سروشت دانراون، لەبەرئەوەی جیاوازییەک نیە لە نێوان ئەو نیشانانەی خوا لە سەر ڕوی زەوی دایناون، بۆ ئەوەی پەی بە نهێنیە ناوەکیەکانی بەرین، لەگەڵ ئەو وشانەدا کە لە دوتوێی کتێبەکانی کەلەپوردا هەیە و تۆزیان لێنیشتووە، واتە کتێبی یۆنان و ڕۆمان و کەلەپووری مەسیحی بەلای ئەوروپاییەکانەوە. بەمجۆرە میراتی پێشینان وەک خودی سروشتی لێهات، واتە بوو بە فەزایەکی بەرفراوان لە وشە کە پێویستی بە شرۆڤەکردن و لێکدانەوە هەبوو. ئەگەر سروشت کایەیەکی بەرفراوان بێت و ڕوکاری درەخت و گوڵ و گژوگیا و دارو بەردیش نیشانە و ئاماژەکانی بێت، ئەوا کتێبی پێشینانیش فەزایەکە سەرشارە بە وشە و ئاماژەکان. بگرە دەکرێت ئەو قسەیە هەڵبگێڕینەوەو بڵێین سروشت لە چاوی خەڵکی ئەو ڕۆژگارانەدا، کتێبێکی کراوە بووەو وشەکانیشی بریتی بووە لە گوڵ و درەخت و بەرد. بەم چەشنە خوێندنەوەی کتێبی پێشینان ئەو زانستەی تێدا بوو، تێکەڵ بە مەعریفەی ئەفسانەیی شتەکان بوو. ئاشنا بوون بە سروشت لە ڕێی گەمە لێکچونە نا کۆتاییەکانەوە، لە دوا جاردا هیچ نییە جگە لە ئاشنابونێکی میتۆلۆژیانە، کە لەسەر سەرسامبون و ئەوقبون بەرامبەر دروستکراوەکانی دنیا دامەزراوە. بەهەرحاڵ سەرەنجام دەگەینە ئەوەی، حەقیقەتی هەموو ئەو سیمبول و ئاماژە و نیشانانەی لە سروشتدا هەیە یاخود لە دووتوێی کتێبەکاندا هەیە یەک شتە، ئەویش ئەوەیە ئەم شتانە هێندەی کۆنی گەردون کۆنن. لێرەدا دەگەینە خاڵێکی سەرەکی کە (ئەبستیم)ی سەدەکانی ناوەڕاست لە (ئەبستیم)ی مۆدێرنە (واتە سستمی بیرکردنەوەی سەدەکانی ناوەڕاست لە سستمی بیرکردنەوەی مۆدێرن) جیا دەکاتەوە، ئەویش ئەوەیە کە زمان لە سروشت جیا نییە، بەڵکو بەشێکە لە سروشت و لێی جیا نابێتەوە. بە واتایەکی دی وشەکان لە شتەکان جیا نەبۆتەوە، بەڵکو هەردووکیان پێکەوە ئاوێتەن (ناونیشانی کتێبەکەی فۆکۆ — وشەکان و شتەکان — لێرەوە دێت).

ئەو کاتە بە شێوەیەکی فیعلی وشەکان لە شتەکان جیا دەبنەوە کە سستمی بیرکردنەوەی سەدەکانی ناوەڕاست دەڕمێت و سستمی بیرکردنەوەی مۆدێرن یان دروستتربڵێین سستمی بیرکردنەوەی سەردەمی کلاسیک شوێنی دەگرێتەوە. «میشێل فۆکۆ» لە کتێبی (وشەکان و شتەکان) دا دەڵێت: (زمانی ڕاستەقینە لە سەدەی شازدەدا بریتی نەبوو لە ڕستێک ئاماژەی ئۆتۆنۆم کە تەعبیر لە شتەکان بکات، بەڵکو شتێکی ئەستور و تاریک بوو کە لێوان لێو بوو لە نهێنی و تەلیسم. لەو قۆناغەدا زمان و سروشت بوو بوونەیەک سستم و یەک بەرگ کە تیایدا ئاماژە و سیمبول و وشەکان بەناویەکدا چووبوون. بە واتایەکی دی زمان لەسەدەی شازدەدا سستمێکی هەڕەمەکی یان زاراوەیی نەبوو بۆ ئاماژەکردن بە شتەکان، بەڵکو نرابووە سەر ڕووی جیهان و بوو بووە بەشێکی دانەبڕاو

لێی).. ئەویش لەبەر دوو هۆ:

یەکەم/ لەبەرئەوەی شـــتەکان خۆیان واتە دیاردە سروشتیەکان، لەسەر شێوەی زمان نهێنیەکانی دەشارێتەوەو ئاشکرای دەکات.

دووەم/ لەبەرئەوەی وشـــەکان لەسەر شێواز و ستایلی شتە سروشتیەکان، خۆیان نیشانی مرۆڤ دەدا کە پێویستیان بە کردنەوەی کۆدوتەلیسمەکانی هەبوو، لەبەرئەوەی زمان کاتێک کە بۆ یەکەمجار درا بە مرۆڤ، نیشانەیەک بوو لەسەر ڕوی شتەکان دانرابوو، واتە بەشێوەیەکی ڕاستەوخۆ و شەفاف تەعبیری لە شـــتەکان دەکرد. هیچ ناوەند و ڕوبەرێک لە نێوان وشـــەکان و شـــتەکاندا نەبوو. واتە وشەکان بەو شتانە دەچوو کە بە شێوەیەکی خۆڕسک و سروشتیانە گوزارشتی لێدەکردن[١٣]. ناوەکان خرابوونە سەر ڕووی ناو لێنراوەکان، وەک چۆن هێز دەخرێتە جەستەی شێر یان وەک چۆن دەسەڵات و جەبەروتی شـــاهانە لە چاوی هەڵۆدا دەبینرێت، یاخود چۆن کاریگەری ئەستێرەکان لەسەر ڕوی مـــرۆڤ ڕەنگ دەداتەوە. هەموو ئەمانەش بەهۆی لێکچونەوە مەیســـەر دەبێت، بەڵام ئەم دۆخە گەرم و گوڕ و ئاوێتە بونە قوڵەی نێوان وشـــەکان و شـــتەکان، لە بابلدا وێران بوو کاتێک خوا ســـزای ئەو شـــارەی داو بە تۆفانێک نغرۆی کرد بەمجۆرە زمانی سروشـــتی (واتە زمانی ڕاســـتەقینە)، بۆ هەتا هەتایـــە ئاوا بوو. لێرەوە زمانی مرۆڤـــەکان دابەش بوو، واتە بوو بە چەندین زمانی جیاجیا و جۆراو جۆر، لە کاتێکدا پێشتر تەنها زمانێک لەسەر زەوی هەبوو. لێرە بەدواوە زمان لە شتەکان نەدەچوو، ئەو پەیوەندیە سروشتیەی بە شتەکانەوە نەما، مەگەر تەنها یەک زمان نەبێت کە وەک شایەدحاڵێک بۆمان مایەوە، تا شایەتیمان بۆ بدات لەسەر ئەو سەردەمە زێڕین و ئەفسانەییەی ئامێتەبونی نێوان وشـــەکان وشـــتەکان. ئەویش زمانی کتێبی پیرۆز بوو بەلای جولەکەو مەسیحیەکانەوە (واتە یەکەم زمانی عیبری و دووەمیشـــیان زمانی ئارامی). تەنانەت هەندێ لە بیریارانی ســـەدەکانی ناوەڕاســـت پێیان وایە، بەر لە تۆفان زمانێک هەبووە کە لە ئاماژەکانی سروشت خۆی پێکهاتووە. ئەم زمانە بە جۆرێک بووە پیتەکانی توانای ئەوەیان هەبووە، ڕاســـتەوخۆ کاریگەری لەسەر سروشت جێ بهێڵن. واتە هێندە بەس بووە مرۆڤ وشـــەیەک بدرکێنێت، بۆ ئەوەی ئەو شـــتەی هاوتا و بەرامبەریەتی لە جێی خۆی بجوڵێت بەم لایان بەولادا. ئەمە ئەوە دەگەیەنێت کە وشـــە بریتی بووە لە شت و شتیش بریتی بووە لە وشە، بە واتایەکی دی سروشت زمان بووە و زمانیش سروشت. مەعریفەی ئەو سەردەم و ڕۆژگارە لە گواستنەوە لە زمانەوە بۆ زمان، پەنهان بوو. بریتی بوو لە سەر لەنوێ ڕێکخستنەوەی ئەو پانتاییە گەورە و فراوانەی وشەکان و شتەکان[١٤].

4-وەڵام و ڕەخنەکان:

بەمجۆرە لە باسکردنی (ئەبستیم)ی سەدەکانی ناوەڕاست بوینەوە بە شێوازی «میشێل فۆکۆ»، بەڵام تا ئێستا وەک پێویست پێناسەی (ئەبستیم)مان نەکردووە. ئێمە ئەم زاراوەیەمان بە سستمی بیر وەرگێڕاوەتە ســـەر زمانی عەرەبی، دەشـــمان توانی بە پێکهاتەی مەعریفیش وەیبگێڕین کە بۆ ماوەیەک و لە قۆناغێکی مێژویی دیاریکراودا باڵا دەست دەبێت[١٥].

یەکەم شـــت پێویســـتە ئەوە بڵێین کە وشەی (ئەبســـتیم — episteme) لە ئەسڵدا وشەیەکی

گریکیە و مانای زانست دەگەیەنێت، بەڵام هەمیشە جیاوازی لە نێوان مانای ئەسڵی وشەکە و مانا زاراوەییەکەیدا هەیە. ئەڵبەت «میشێل فۆکۆ» مەبەستێکی تری لێی هەیە، ئەو کتێبێکی چوارسەد لاپەڕەیی تەواوی بۆ خاتری فۆرمەلاکردنی یەک زاراوە نوسیوە! بەلای ئەوەوە (ئەبستیم) مانای زانست نییە، بەڵکو ئەو شتەیە کە وا دەکات لە قۆناغێکی تایبەتی و لە ژینگەیەکی دیاریکراودا زانست مومکین بێت. واتە ئەو ژێرخانە ئارکیۆلۆژیەیە وا دەکات لە قۆناغێکی دیاریکراوی مێژوویدا، ئەگەری هاتنە ئارای زانست شیاو بێت. هەر کاتێکیش ئەم ژێرخانە پوکایەوەو لێک هەڵوەشا، ئیدی زەمینەیەکی تازە تر و سستمێکی بیرکردنەوەی نوێ جێگەی دەگرێتەوە. لە چرکەساتی دیکارتیزمیشدا ئەم پرۆسەیە ڕوویدا، کاتێک سستمی ئەبستمۆلۆژی سەدەکانی ناوەڕاست داڕما و سستمی سەردەمی کلاسیک (واتە ئەو پێکهاتە مەعریفیە شوێنی گرتەوە کە تایبەت بوو بە سەردەمی کلاسیکی بە درێژایی سەدەی حەڤدەهەم و هەژدەهەم).

لێرەدا دیدگای «فۆکۆ» لە دیدگای زۆربەی زۆری مێژونوسانی فیکر لە ئەوروپا جیا دەبێتەوە، سەبارەت بەم خاڵە (واتە سەبارەت بە دابڕانی دیکارتی)، چونکە ئەوان پێیان وایە گرنگی «دیکارت» لەوەدایە کە توانی زانستی میکانیک و ماتماتیک بەسەر سروشتدا پراکتیزە بکات، تا بەشێوەیەکی زانستی تاوتوێی بکات و لێی بکۆڵێتەوە، لە کاتێکدا پێشتر بەشێوەیەکی چۆنایەتی و ڕەمزی و زەینی دەکرا. بێگومان «فۆکۆ» ئەم لایەنە فەرامۆش ناکات، بەڵام پێی وایە شتە سەرەکی و گرنگە کە لە جێگەیەکی ترە. لە هەرەسهێنانی ئەو دنیا بینیە ئەفسانەییەدایە کە بەدرێژایی سەدەکانی ناوەڕاست و تا کۆتایی سەدەی ڕێنیسانس، بەسەر بیرکردنەوەی ئەقڵی مرۆڤایەتیدا زاڵ بوو. ئەوەی «دیکارت» ڕەتی دەکاتەوە بەراوردکردنی شتەکان نییە بە یەکتری، بە پێچەوانەوە ئەو بەراوردکردن بەسەر تەواوی شتەکاندا ئەگشتێنێ بەڵام لەسەر دەستی ئەو ئەم بەراوردکردنە دەبێتە بەراوردکردنێکی چەندایەتی و ماتماتیکی، نەک بەراوردکاریەکی ئەفسانەیی و ڕەمزی. گرنگیدانیشی بە جەبر و ماتماتیک و هەوڵی دامەزراندنی فیزیایەکی نوێش لەگەڵ «کیبلەر» و «گالیلۆ»دا، لێرەوە سەرچاوە دەگرێت.

سستمی شتەکان لە نیوەی یەکەمی سەدەی حەڤدەدا، لەسەر دەستی «دیکارت» و «گالیلۆ» گۆڕانی گەورەی بەسەردا هات. لەو مێژووە بەدواوە سستمێکی بیرکدنەوەی نوێ کە لەسەر جیاکردنەوەی دال و مەدلول، ئاماژە و ئاماژە بۆکراو، وشەکان و شتەکان دامەزرابوو، هاتە ئاراو شوێنی سستمی بیرکردنەوەی سەدەکانی ناوەڕاستی گرتەوە. هەر لەبەر ئەوەش بوو «فۆکۆ» دەیویست کتێبەکەی ناوبنێت (سستمی شتەکان)، بەڵام دواتر لەسەر (وشەکان و شتەکان) ساغ بووەوە.

ئەو پرسیارە سەرەکیەی «فۆکۆ» لەو کتێبەیدا ئەیوروژێنێت ئەوەیە کە: (چۆن چۆنی سستمی شتەکان لە ناخەوە دەگۆڕێن؟ چۆن وای لێدێت مرۆڤ لەماوەی چەند ساڵێکدا تێگەشتنی بۆ شتەکان دەگۆڕێت و بە شێوەیەکی تر بیریان لێدەکاتەوەو سەیریان دەکات؟). بێگومان مێژوی بیرکردنەوە لە خۆرئاوا بە ئاسانی وەڵامی ئەم پرسیارەمان دەداتەوەو دەڵێت: (ئەقلانیەت بۆ یەکەمجار لە ئەوروپای سەدەی حەڤدەهەمدا سەرکەوت و ئەو بیرو باوەڕە کۆن و خورافیانەشی بۆ زیاد لە سەدەیەک خەڵک قەناعەتی پێیان هەبوو، پەراوێزکەوتن و ئاوابوون). بەڵام ئەم وەڵامە تینوێتی بیریارێکی ڕادیکاڵی وەک «میشێل فۆکۆ» ناشکێنێت، چونکە ئەو زیاد لە پێویست حەدییە و ویستی وایە ئارکیۆلۆژیای

زانســـتە مرۆڤایەتیەکان یاخود ئارکیۆلۆژیای مەعریفە دابمەزرێنێت، بەجۆرێک کە شـــوێنی مێژوی بیرکردنەوەی باوبگرێتەوە، لەبەرئەوەی بەبۆچونی ئەو بیرکردنەوەی باو زیاد لە پێویســـت ئاســـان و ڕوکەشە. مەسەلەکە هەر چۆنێک بێت کۆدەنگیەک لە نێوان سەرجەم زانایانی ئەورووپیدا هەیە لەسەر ئەوەی کە لە نیوەی یەکەمی سەدەی حەڤدەهەمدا دابڕانێک ڕویداوە[١٦]. بەڵام کێشەکە لەوەدایە ئەم دابڕانە لە بۆچونی «میشـــێل فۆکۆ»دا زیاد لە پێویست ڕادیکاڵ و پەڕگیرانەیە. ئەمەش سەرچاوەی ئەو ڕەخنانەیە کەلەکتێبە مەزنەکەی دەگیرێت (کتێبی وشەکان و شتەکان).

ئەوەی ڕاســـتی بێت کتێبی (وشەکان و شتەکان)ی «میشـــێل فۆکۆ»، لە ناو ناوەندە فەلسەفی و مەعریفیەکانی ئەمریکا و ئەوروپادا زۆری لەســـەر نوســـرا. بەجۆرێک ئەستەمە بتوانین بە ژمارە تێکڕای ئەو ڕەخنە و وەڵامانە دیاری بکەین کە ئاڕاستەی کتێبەکە و تێزە سەرەکیەکەی کران. وەکی دەشـــزانرێت «فۆکۆ» لە ســـاڵی ١٩٦٦ و دوای بڵاوبونەوەی ئەم کتێبە شۆرەت و ناوبانگێکی زۆری پەیدا کرد. تەنانەت گەورە فەیلەسوفێکی وەک «یۆرگن هاپرماس» سەرەڕای ڕەخنەی زۆری، کۆ لەوە ناکاتەوە کە کتێبەکە بە (سەیر و بلیمەت) ناونوس بکات[١٧].

«فۆکـــۆ» لەم کتێبـــەدا بۆمان ڕونناکاتەوە، چـــۆن چۆنی لە سســـتمێکی بیرکردنەوەی کۆنەوە دەچین بۆ سستمێکی بیرکردنەوەی تازەتر. ئەو تەنها ئەوەمان پێدەڵێت کە: (سستمی بیرکردنەوەی سەدەکانی ناوەڕاست دارماو ئاوا بوو، لە بەرامبەردا سستمی هزری کلاسیکی یاخود دیکارتی شوێنی گرتەوە، ئەمیش لەلای خۆیەوە دوای سەدەو نیوێک هەرەسی هێناو سستمی فیکری مۆدێرن شوێنی گرتەوە).

لەبەرئـــەوە «فۆکۆ» باس لەیەک دابـــڕان ناکات لە مێژوی فیکری ئەورووپیدا، بەڵکو باس لە دوو دابڕان دەکات: یەکەمیان، لە دەوروبەری ساڵی ١٦٣٧ ڕودەدات کە سەروەختی بڵاوبوونەوەی کتێبەکەی «دیکارت»ە (وتارێک دەربارەی میتۆد) و چرکە ســـاتی کۆدێتای دیکارتیزمەبەســـەر «ئەرســـتۆ» و شوێنکەوتوانیدا. دووەمیان، لە کۆتایی سەدەی هەژدەو سەرەتای سەدەی نۆزدەدایە کە ساتەوەختی سەرهەڵدانی زانســـتە مرۆڤایەتیەکانە لە ئەوروپا و بڵاوبونەوەی کتێبە سەرەکیەکانی «ئیمانوێل کانت»ە.

«فۆکۆ» هیچ ڕایەڵێک یان هیچ پردێک لە نێوان سســـتمی کۆن و ســـســـتمی بیرکردنەوەی تازەدا ناهێڵێتەوە. واتە ئەو بڕوای بەو پەیوەندی و بەردەوامێتیە نییە کە لە نێوان ســـەرجەم قۆناغەکانی بیری مرۆڤایەتیدا هەیە، بەڵکو تەنها گرنگی بە پرسی دابڕان دەدات کە زۆر جار خەسڵەتێکی ئاڵۆز و تەلیســـماوی هەیە. لەبەر ئەمەشـــە لە ڕووی ئەپســـتمۆلۆژیەوە «فۆکۆ» بە نائەقڵانیەت تاوانبار دەکرێت و تەنانەت وەک کەسێکی نیچەویی حساب دەکرێت کە دەیەوێت هەموو شتێک وێران بکات و ئاگر لە هەموو شتێک بەربدات. بەڵگەش بۆ ئەمە ئەو ستایلە ئاگرین و توندوتیژەیە کە هەیەتی. گومانی تێدانییە ئەو ســـتایلەی ئەو زۆر ســـەیر و ســـەرنج ڕاکێشـــە، بەڵام وەک نەیارەکانی دەڵێن، مەترســـیە بۆ سەر هاوسەنگی مەعریفە. ســـتایلی «فۆکۆ» زیاد لە پێویست شیعری و جوانە، بەم پێیەش وەک ئەو ڕەخنەگرە ئەقڵانیانە دەڵێن: (بۆ کتێبی فەلسەفی دەست نادات).

ڕەنگە ناوبانگی زۆری ئەو کتێبە بگەڕێتەوە بۆ قەشـــەنگی ئەو ستایلی نوسینەی پێی نوسراوە، لەگەڵ ئەو تێزە تازەیەی باسی لێکردووە. ئەوانەی ڕەخنە لە «فۆکۆ» دەگرن دوو ڕەخنەی سەرەکیان

هەیە:

یەکەم/ عەدەمیەتی دابڕان یان نەبونی هیچ پرد و ڕایەڵێک لە نێوان سســـتمی بیرکردنەوەی کۆن و تازە (پێش و پاشتر)دا.

دووەم/ سەراپاگیری (ئەبستیم) کە تێکڕای جۆرەکانی زانست دەگرێتەوە، لە قۆناغێکی دیاریکراوی مێژوویدا. با لێرە بە دواوە کەمێک بە درێژی باس لەم دوو خاڵە بکەین:

1-دابڕانی ئەبستمۆلۆژی یەکەم (1637)، ساتەوەختی "دیکارت":

وەکی باســـمان کرد ئەمە ئەو دابڕانەیە کە کۆتایی بە ســـەردەمی ڕێنیســـانس دێنێت و دەرگا بە ڕووی ســـەردەمی کلاســـیکدا دەکاتەوە لە خۆرئاوا (واتە لە ســـەردەمی حەڤدە و هەژدەدا). وەکی ئاشــکرایە سستمی بیرکردنەوە لە سەردەمی ڕێنیسانسدا لێکچون و سیحر و مەعریفەی گریمانەیی بەسەریدا زاڵ بوو، زیاد لەوەی پشت بە سەرنج و تێبینی ورد و سەلماندن ببەستێت. پێویستە ئەو هەوڵە زانســـتیانەی سەردەمی ڕێنیســـانس بۆ تێگەیشتن لە میراتی فیکری یۆنان و ڕۆمان فریومان نـــەدەن، چونکە مەعریفەیەکی کرچ و کاڵ بوو نەک ئەقڵانی، بەڵام ئەمە ئەوەش ناگەیەنێت کە هیچ ئەقڵانیەتێکی تێدا نەبووە. لە چرکەساتی «دیکارت»ەوە سستمی شتەکان دەستیان بە داڕمانکرد، تا سستمێکی تر کە پشتی بە جیاکاری ژمارەیی و ئەقڵانی دەبەست نەک لێکچون و سیحری نێوان شـــتەکان، جێگەی بگرێتەوە. لێرەوە ســـســـتمێکی نوێ بۆ شتەکان هاتە ئارا و نواندن بوو بە ڕۆحی (ئەبســـتیم)ی کلاســـیک یاخود سستمی بیری کلاسیکی. لێرەدا مەبەســـتمان لە نواندن ئەوەیە کە سروشـــت بوو بەوەی لە فیکردا ئەنوێنرێت و بەو جۆرە نەمایەوە کە لەگەڵ فیکردا ئاوێزانی یەکبن. واتە شتەکان لە وشەداو بە هۆی وشەوە ئەنوێنران، نەک ئاوێتەی وشەکان بن.

واتە ئەرکی ئاماژە و وشەکانی فیکر بوو بەوەی کە شتەکان بنوێنێت و گوزارشتیان لێبکات وەکو خۆیـــان چۆن هـــەن، دوای ئەوەی نێوانێکی لە نێوان خۆی و ئەواندا دروســـت کرد و جیابوونەوە لە نێوانیاندا ڕوویدا. بەمجۆرە دەبینین سستمی شتەکان یاخود (سستمی گەردون) لە ناخەوە هەڵتەکی. دوای ئەوەی کە پێشتر ئاماژە لەگەڵ شتەکاندا ئاوێتەی یەکتری بوو بون و پێکەوە بوو بوونە یەک جەســـتە، لە قۆناغی تازەدا ڕۆڵی بوو بە نواندن و نوێنەرایەتیکردنی ئەو شتە، واتە گوزارشت کردن لێی بەو پەڕی بێلایەنیەوە.

ئەم سستمی نواندنە، (واتە نواندنی شتەکان و گوزارشتکردن لێی بە هۆی فیکرەوە)، پشتی بە دوو شتی سەرەکی دەبەست:

یەکەم/ زانستی ماتماتیک یان زانستی گەردونی بۆ پێوانەکردن و ڕێکخستن.

دووەم/ زانســـتی پۆلێنکردن، واتە پۆلێنکردنی شـــتەکان لە چەند خشـــتەیەکدا بە پێی جۆر و نزیکایەتیـــان لە یەکتر، (بۆ نمونە وەک پۆلێنکردنی ڕووەک و ئاژەڵ). بەمجۆرە ئەقڵی ئەورووپی بە جۆرێکی زۆر ڕادیکالانە تر و بەشێوەیەکی ئارکیۆلۆژیانە لە شتەکانی دەڕوانی. هەر بۆیە تێبینی ورد و پێوانەکاری و سەلماندن، بوون بە میتۆدی مەعریفە و زانین، نەک ئەو دیدگا میتۆلۆژیەی پشتی بە لێکچونی ڕوکەشانە دەبەست. لێرەوە و بۆ یەکەمین جار وەک «میشێل فۆکۆ» دەڵێت: (ئەقڵی ئەورووپـــی پێینایە قۆناغی کامڵی و بەرپرســـیارێتی فیکریەوە). ئەو ڕەخنەیـــە چیە کە لەم تێزە

سـەرەکیە دەگیرێت؟ هەندێ بیریار پێیان وایە «فۆکۆ» دابڕانێکی ڕەهای لە نێوان ئەبستیمیەتی سـەردەمی ڕێنیسانس و ئەبستمیەتی سەردەمی کلاسیک دا دروست کردووە. گومانی تێدا نییە لە نێوان ئەو دوو قۆناغەدا دابڕان ڕویدا، بەڵام بەو ڕادەیە نەبوو کە «فۆکۆ» باسیدەکات، ئەوێک کە کوشتەی شۆڕش و کۆدێتا و دابڕان بوو. ئەوانەی ڕەخنەی لێدەگرن دەڵێن: (گەر تیۆریاکەی فۆکۆ پەیڕەو بکەین، ناچار دەبین کۆپەرنیکۆس لە ڕیزی ئەبستیمی پێشـودا پۆلێن بکەین و ئەو کات نەماندەتوانی کارە زانستیە پێشەنگەکانی لەگەڵ کارەکانی دواتری کیبلەر و گالیلۆدا بەیەک بگەیەنین، چونکە بە پێی زەمەن بەندی فۆکۆ هەریەک لە کلیبەر و گالیلۆ سەر بە سەردەمی کلاسیکین، واتە سەر بە سستمێکی فیکری دیکەن). کەواتە دەبێت چی بکەین و چۆن ئەم کێشەیە چارەسەر بکەین؟ ئایا ڕەوایە بۆ ئێمە «کۆپەرنیکۆس» فڕێدەینە ناو کایەی سستمی بیرکردنەوەی کۆن، لە کاتێکدا ئەو بۆتە سیمبولێک بۆ نوێکردنەوەی زانستی، تا ئەو ڕادەیەی خەڵک وا ڕاهاتون کە هەموو تازەکردنەوەیەکی گەورە بە (شۆڕشێکی کۆپەرنیکی) وەسف بکەن؟

بێگومان «کۆپەرنیکۆس» لە ژێرباری دیدگا میتافیزیکی و تیۆلۆژیەکانی سەردەمەکەیدا بوو، بەڵام مێژونوسانی زانست جەخت لەوە دەکەنەوە کە تەنها لە ڕێی ماتماتیکەوە گەیشت بە بیردۆزە گەردونیە گەورەکەی، بەبێ هیچ یارمەتی و کۆمەک پێکردنێک لەلایەن ئەو بیروڕایانەی خاوەن خەسڵەتێکی سیحری و میتۆلۆژی بوون و لەو سەردەمەی ئەودا باوبوون. کەواتە «میشێل فۆکۆ» زوڵم لە «کۆپەرنیکۆس» دەکات، هەر لەبەرئەوەی لەسەدەی شازدەهەمدا ژیاوە نەک لە سەدەی حەڤدەدا. ئەی کەواتە چی لەو ڕابەرو پێشەنگانە بکەین کە پێش سەردەم و ڕۆژگاری خۆیان دەکەون؟ ئایا ئەوانیش وەک تێکڕای خەڵکی تر دەچنە ژێر باری هەمان ئەبستمیەوە؟ ئایا نابێت (ئەبستیم) کەمەکێک شێلگیرانە تر بێت لەوەی «فۆکۆ» مەزەندەی دەکات؟

وەکی ئاشکرایە «کۆپەرنیکۆس» یەکەم کەس بوو باسی لەوەکرد ئەوە زەوییە بە دەوری خۆردا دەسوڕێتەوە نەک بە پێچەوانەوە، بەمەش ئەو بیروباوەڕەی توشی شۆک کرد کە لە سەردەمی «ئەرستۆ»وە خەڵک قەناعەتیان پێهێنا بوو. بەم کارەش ژیانی کەوتە بەر مەترسی (ئەمە لە ساڵی ١٥٤٣ دا بوو، واتە لەناوجەرگەی سەدەی شازدەهەمدا بوو کە فۆکۆ پێیوایە بە گشتی ئەو سەدەیە ملکەچی سستمی بیرکردنەوەی کۆن بووە. ئەوەی ڕاستی بێت ئەو بەم کارەی مرۆڤە بلیمەتەکانی فەراهەم کردووەو لەگەڵ تەواوی خەڵکانی تردا کردونیەتیە یەک بەرەوە، هۆکارەکەشی ئەوەیە کە باوەڕی بە دابڕانی ئەبستمۆلۆژی ڕەها هەبووە). لەلایەکی دیکەشەوە وەکی دەزانرێت «کیبلەر» کە سەدەیەک دوای «کۆپەرنیکۆس» هات، دان بەوەدا دەنێت ئەو چ کاریگەریەکی لەسەر دۆزینەوە زانستی و گەردونیەکانی هەبووە. دەکرێت هەمان شتیش دەربارەی «گالیلۆ» بڵێین. فەرهەنگی (لارۆس)ی فەرەنسی دەڵێت: (کیبلەر گەردونناسێکی ئەڵەمانیە و ساڵی ١٥٧١ هاتۆتە دنیاوەو لە ساڵی ١٦٣٠ کۆچی دوایی کردووە. یەکێک بووە لە لایەنگرە سەرسەختەکانی تیۆریاکەی کۆپەرنیکۆس کە دەڵێت: خۆر سەنتەری گەردونە نەک زەوی). ئەمەش ئەوە دەگەیەنێت کە لە مێژوی فیکردا بەردەوامێتییەک هەیە، نەک بە تەنها هەر دابڕان هەبێت. «فۆکۆ»ش بە هەڵەدا چووە لەوەی تەنها گرنگی بە دابڕان دەدات و بەردەوامێتی فەرامۆش دەکات. چونکە وەک ئاقاری ئەبستمۆلۆژیای ئەقڵانی دەڵێت: (لە مێژوی زانستدا نمونەی زۆرمان هەیە دەیسەلمێنێ زانست و زانیاری سەردەمانێک،

بونەتە سەرچاوەو ژێدەری سەردەمانی دوای خۆیان و یەکتریان تەواو کردووە).

2- دابڕانی ئەبستمۆلۆژی دووەم لە مێژوی فیکری ئەوروپیدا (1781)، چرکەساتی "ئیمانوێل کانت":

بە زمانێکی ئاگرین و بەشـــێوازێکی ئەفســـوناوی سەرنج ڕاکێش، «میشـــێل فۆکۆ» دەنوسێت: (لە دوا ســـاڵەکانی ســـەدەی هەژدەهەمدا دابڕانێک ڕویدا، وەک ئەو دابڕانەی لە بەراییەکانی سەدەی حەڤدەهەمدا فیکری سەردەمی ڕێنیسانسی کەنارگیر کرد. لەو سەردەمەدا پرۆسەی لێکچون کۆتایی هات و خشتەی شوناسەکان و وێناکردنەکان دەستی پێکرد. ئەمێستاش ئەو قۆناغە خەریکە کۆتایی دێت و مەعریفەیەکی نوێ شـــوێنی دەگرێتەوە. دابڕانێکی تر دروســـت دەبێت، چۆن ئەو دابڕانەی بازنەکانی باراســـیلس یان لە سستەمی دیکارتی جیاکردەوە)[١٨]. ئێستا جارێکی تر خۆمان لە بەردەم دابڕانێکی دیکەدا دەبینینەوە، ئەمەش مەســـەلەیەکە «میشـــێل فۆکۆ»ی تـــا ئەو پەڕی بەخۆیەوە سەرقاڵکردووە. هەموو بیریارێکی مەزن، دڵخوازی شتێکە و بە پرسێکەوە سەرقاڵە.

ئەم دابڕانەی دووەم، زەمینە خۆش دەکات بۆ هاتنە ئارای زانستە مرۆڤایەتیەکان، یان بۆ هاتنە ئـــارای مرۆڤ بۆ یەکەمجار لە کایەی فیکری ئەوروپیـــدا. لەبەرئەوەی مرۆڤ وەک «فۆکۆ» دەڵێت: (داهێنراوێکـــی تازەیـــە، وەلێ زوو بە زوو پیـــر دەبێت و ئاوا دەبێت...). هەموو ئەم شـــتانە یانی چی؟ گەربێتو واز لە زمانی ئەبســـتراکتی فەلســـەفی بێنین، ئەو زمانەی لە ئاســـمانی فیکردا بەرز دەفرێـــت و دابەزینە ســـەرزەمینی واقیع، دەتوانین وتەزاکەی «فۆکۆ» بەم شـــێوەیە وردبکەینەوە: (فۆکۆ پێیوایە مرۆڤ لەو کاتەوە بوو بە بابەتی مەعریفە کە لە ســـەرەتای ســـەدەی حەڤدەهەمدا کانت پرسیارە بەناوبانگەکەی خۆیکرد: مرۆڤ چییە؟). بەر لەوە باس لە سروشتی ئینسانی دەکرا، نەک باس لە مرۆڤ بکرێت وەک بونەوەرێکی بەرجەســـتە و هەســـت پێکراو. ئەوانە پێیان وابوو لە مرۆڤدا نهێنیەک و جەوهەرێکی پەنهان هەیە کە شـــاعیران زۆریان بەســـەریدا خوێند و بیریارانیش لە ئاســـتیدا دەستەوســـتان بوون، بەڵام زانســـتی مرۆڤایەتی نوێ، بڕوای بەوە نییە نهێنیەک یان شتێکی لەو بابەتە لە مرۆڤدا هەبێت. مرۆڤ ئەو بونەوەرە بەرچاوەیە کە قسە دەکات (زانستی زمان یان فیلۆلۆگیا)، دەژی و زاووزێ دەکات (زانســـتی بیۆلۆگیا)، کار دەکات و بەرهەم دێنێت (زانستی ئابووری). لەڕێی ئەم ســـێ زانستەوە دەتوانین بە حەقیقەتی مرۆڤ ئاشنا بین، نەک لە ڕێگای ئەو تێڕامانە میتافیزیکاییانەوە کە بەردەوام پرســـیار لە نهێنی و تەلیســـم و ناخ و جەوهەری سروشتی مرۆڤ دەکات.

بەمجۆرە مرۆڤ بۆ یەکەمجار هاتە ســـەر شـــانۆی مێژوو، ڕاستە مرۆڤ بەر لە سەدەی نۆزدەهەم خودێکی هۆشـــیار بوو، هەروەها ئەوەش ڕاستەکە «دیکارت» مرۆڤی فەرامۆش نەکردبوو، بەڵام وەک خودێکی بە ئاگا و هۆشیار کە دەیەوێت شتەکان بە ئەقڵانی بکات و کۆنترۆڵی سروشت بکات، بیری لە مرۆڤ دەکردەوە. ســـەردەمی کلاسیک هەرگیز وەک بابەتی مەعریفە بیری لە مرۆڤ نەکردۆتەوە. بۆ یەکەمجار لە مێژوودا، لە ســـەدەی حەڤدەهەمدا لە یەککاتدا مرۆڤ بوو بە خودێکی هۆشـــیار و بابەتێـــک بۆ مەعریفە. هاوکات بۆ یەکەمجاریش مرۆڤ پرکێشـــی ئـــەوە دەکات خودی خۆی بکاتە بابەتێک بۆ توێکاری زانستی و لێکۆڵینەوەی ورد، وەک هەر بوونەوەرێکی دیکەی ناو گەردون.

مرۆڤ بەر لە ســەدەی نۆزدەهەم شــتێکی بیرلێنەکراوە بوو[١٩]، نەدەکرا نە بیری لێ بکرێتەوە و نە ڕوناکی بخرێتە ســەر. ئەگەر ئەبستمیەتی سەردەمی کلاسیک یان سستمی بیری کلاسیک درزی نەبردایە و کەنار نەکەوتایە، ئەستەم بوو مرۆڤ بێتە ناو کایەی مەعریفەی ئەوروپی و ببێتە بابەتی قســە لەسەرکردن، چونکە لەگەڵ داڕمانی سســتمی فیکری کۆندا، گۆڕەپانەکە چۆڵ دەبێت و بوار لەبەردەم دەرکەوتن و هاتنە ئارای بابەتی نوێی مەعریفەدا دەڕەخســێت. هەر کاتێک کایەکە لەلایەن گوتارێکــەوە پاوانکرابێت و گوتارێکی تێدا باڵا دەســت بێت، گوتارێکی دیکەی تازە بۆی نیە داخڵ بێت و خۆی ئیعلان بکات.

زانستە مرۆڤایەتیەکان دوای ئەوەی بە مرۆڤ ئاشنا دەبێت و پەی بە هەموو ڕەهەندەکانی دەبات، ئیتر مرۆڤ کۆتایی دێت. لێرەوە ئەو دەستەواژە بەناوبانگە سەرچاوە دەگرێت کە «فۆکۆ» کتێبەکەی پێ قوفڵ دەدات و باس لە (مردنی مرۆڤ) دەکات. ئەم قسەیە ناڕەزاییەکی زۆر و هەڵڵایەکی گەورەی لەناو ڕۆشنبیرانی فەرەنسادا نایەوە.

ئەڵبەتــە «فۆکۆ» کە باس لە مەرگی مرۆڤ دەکات، مەبەســتی مردنی ئاســایی نییە و ناڵێت مرۆڤایەتی بە تەواوەتی لە ناو دەچێت (وەک ئەوەی هەندێ لەمە تۆقیون)، بەڵکو مەبەستی ئەوەیە مــرۆڤ وەک بابەتێک بۆ زانین، لە کایەی فیکری ئەوروپیدا ئاوا دەبێت، بۆ ئەوەی بابەتێکی تازەی دیکە کە تا ئێســتا نازانین چییە، جێگەی بگرێتەوە. بە واتایەکی دی ئەو ئەبستمیەی دەرفەتی بۆ لەدایکبونی مرۆڤ ڕەخساند تا ببێتە بابەتی سەرەکی مەعریفە، ڕۆژێک دێت هەرەسدێنێت و کۆتایی دێت، وەک چۆن ئەبســتیمی سەردەمی کلاسیک هەرەســیهێنا. بەو پێیەی ئەو ئەبستمیەی ئێستا لە ســەری دەژین و ئاڕاســتەمان دەکات بریتییە لە ئەبســتیمی مۆدێرنیزم، ئەوا ئەوەی دواتر دێت بریتی دەبێت لە ئەبستیمی پۆســت مۆدێرنیزم Post modernisme. لێرەوە بیریارە ئەوروپاییەکان دەســتیانکرد بە قســەکردن دەربارەی ســەردەمی پۆســت مۆدێرن، ئەویش بریتیە لەو سەردەمەی ئێستاکێ تێیدا دەژین، یان ورتر بڵێین ئەو سەردەمەیە کە ئەوروپاییەکان تێیدا دەژین (چونکە ئێمە تا هەنوکەش لە ســەردەمی بەر لە مۆدێرنەدا دەژین). بەمجۆرە دەبینین زەمەنبەندی ئەبستمۆلۆژی بۆ مێژوی فیکر و دیاریکردنی پێگەکان بەوردی، زۆر کارێکی پێویســتە بۆ ئەوەی شــتەکان تێکەڵ بە یەکتر نەبن و توانای بینینی دیمەنەکەمان بە تەواوەتی نەبێت.

هەموو ئەم شــتانە لەســەر ئاستی فەلســەفی یانی چی؟ هەندێک پێیان وایە فیکری «میشێل فۆکۆ» کە گەورەترین ڕەخنەی ئاڕاستەی مۆدێرنە و شارستانیەتی خۆرئاوا کرد، بەرچە کردارێک بوو لە بەرامبەر چەند ڕوداوگەلێکی سەرەکیدا:

یەکەم/ شارستانیەتی خۆرئاوا، ئەو شارســتانیەتەی چەندێک بە باڵای پرانسیپەکانی سەردەمی ڕۆشــنگەری و فەلسەفەی هیومانستی سەردەمی ڕێنسانسدا هەڵیدا، نەیتوانی لەسەر ئاستی ناوخۆ بەر بە دیاردەی فاشــیزم و نازیزم بگرێت، لەسەر ئاســتی دەرەکیش خۆی لە دیاردەی کۆلۆنیالیزم و داگیرکــردن بــەدور بگرێت. لە ناوەوەو دەرەوەی ئەوروپادا، بە نــاوی مافەکانی مرۆڤەوە، بێڕێزی بەرامبەر بە مرۆڤ کرا! بۆیە دەبێت ژیاری خۆرئاوا کەمەکێک لەو فیز و لوت بەرزییەی کەم کاتەوە و دان بەوەدا بنێت کە لە پرانســیپەکانی سەردەمی ڕۆشنگەری و ئەقڵانیەتی «دیکارتی و ئیمانوێل کانت» لایداوە.

پێویستە دان بەوەدا بنێت کە باڵادەستی لە ئاستی مەعریفیدا گۆڕیوە بە هەژمونێکی دەسەڵاتخوازی، بە مەبەستی چەوسانەوەی چینی کرێکاران و پەراوێزکەوتەکان لە ناوخۆدا و پاشان بۆ ملکەچپێکردنی وڵاتانـــی کۆلۆنیالیزەکراو لە دەرەوە. دەبێت ئەوروپا دان بەوەدا بنێت کە دەســـتبەرداری هیومانیزم بـــووە و ژێرپێی خســـتووەو مافی ئەوەی نیە بـــاس لە مافەکانی مرۆڤ بکات. لێـــرەوە ئەو بابەتە دێتە ئارا کەجێ گرنگی پێدانی زۆری «فۆکۆ» دەبێت لەســـەرەتای حەفتاکانی سەدەی ڕابردووەوە، ئـــەو بابەتەش پەیوەندی نێوان گوتار و دەســـەڵات یاخود نێـــوان مەعریفە و هەیمەنەیە. ئەم بابەتە جێی گرنگی پێدانی گەورە فەیلەســـوفانی ئەوروپا بووە، هەر لە پەنجاکانی ســـەدەی ڕابردووەوە تا ئەمڕۆ.

دووەم/ یەکەم کتێبی گەورەی «فۆکۆ» (مێژوی دێوانەیی لەسەردەمی کلاسیکدا)، لە ساڵی ١٩٦١ دا بڵاوبووەوە، واتە لە گەرمەی شەڕی جەزائیریدا بوو. ئەو کات کەس نەمابوو ئەوە نەزانێت کە قەتڵ و عامی ترسناک لە دژی شۆڕشگێڕە جەزائیریەکان ڕویداوە، ئەمەش بۆ خۆی پێچەوانەی سەرەتاکانی مافی مرۆڤ و بەهای مۆدێرنە و ئەقڵانیەتی سەردەمی ڕۆشنگەری بوو. ئێستاش کە چل ساڵ بەسەر ئەو مێژووەدا تێدەپەڕێت، ویژدانی فەرەنسا ناتوانێت ڕوبەڕوی ئەو ڕاستیە بێتەوە. بە واتایەکی دی ئەقڵی ئەوروپی لە ماوەی شـــەڕە کۆلۆنیالیزمیەکانیدا، ژێری لەدەســـت دابوو. «میشێل فۆکۆ» بەو هەڵکۆڵینە ئارکیۆلۆژیانەی دەیویست، لەڕەگوڕیشەی ئەقڵانیەتی خۆرئاوا بگەڕێت، بۆ ئەوەی ڕێژەیی بون و مێژویی بونی ئاشکرا بکات. لەبەر ئەمە «فۆکۆ»، زۆرێک لە بیریارە ڕاستڕەوەکانی فەرەنسای جاڕســـکردو جۆرەهاناو و ناتۆرەیان لێنا، وەک: (ڕوخێنەر و تێکدەر و شـــاز و دەرچوو لە یاســـا و.. هتد)، بەڵام مێژوو دەیســـەلمێنێ کـــە تەنها بیریارە ڕەخنەگر و ســـەرەڕۆکان دەتوانن، کەموکوڕی ولادانەکان دەست نیشان بکەن و شارستانیەتەکان نوێ بکەنەوە.

پەراوێز و سەرچاوەکان:

١-بڕوانە خوێندنەوەمان بۆ فیکری «ئیبن ڕوشد» لە کتێبی: (سەرەتایەک دەربارەی ڕۆشنگەری ئەوروپی)، لاپەڕە (٥٨) و لاپەڕەکانی دواتر.

2-Alann de Libera, La Philosophie Medieval, Paris, P.U.F, 2004.

٣-جگە لەو کتێبەی لە ئێستادا بۆتە بەرهەمێکی کلاسیکی، بڕوانە نوسینەکانی دیکەی دەربارەی «ئیبن ڕوشد»، بەتایبەت بەشداریکردنی لە کتێبێکی دەستەجەمعی قەوارە گەورەدا بەناوی: (فەرهەنگی سەدەکانی ناوەڕاست):

-Dictionnaire du moyen Age, paris, P.U.F, 2004.

٤- «ساموئیل هنتنگتۆن» بەر لە پەلامارەکانی ١١ی سێپتەمبەری ٢٠٠١، بە چەند ساڵێکی کەم لە کتێبە بەناوبانگەکەیدا باسی لە پێکدادانی شارستانیەتەکان کردبوو. شایەنی باسە «هنتنگتۆن» تەواو بە هەڵەدا نەچووە، سەرەڕای هەموو ئەو ڕەخنانەی ئاڕاستەی کتێبەکەی و تێزە سەرەکیەکەی دەکرێت.

٥- «نیچە» قوڵترین فەیلەسوفە لە مێژوی خۆرئاوادا و مامۆستای «فرۆید» و «فۆکۆ» و نمونەی زۆری وەک ئەوانە، بۆ ڕۆچون بە ناخی شتەکاندا و پەیبردن بە چاوگە سەرەکیەکانیان. ئەو بەر لە «فرۆید» پەی بە دەرونشیکاری بردووە.

بۆ زانیاری زیاتر بڕوانە ئەم سەرچاوەیە: فرۆید و نیچە کە لە نوسینی «لۆران ئۆسۆن»ە.

-paul –Laurent Assoun, Freud et Nietzsche, paris, P.U.F, 1998.

٦-بڕوانە کتێبە بەناوبانگەکەی «ماکس ڤیبەر»: مۆراڵی پرۆتستانتی و ڕۆحی سەرمایەداری (چاپە فەرەنسیەکەی):

-M.weber, LEthique protestante etLesprit du capitalisme, paris, 1964. P. 23.

7-Fernand Braudel, Civilisation materielle, economie et capitalisme, paris, Armand Colin, 1979.

8-michel Foucault, les mots et Les choses, paris, Gallimard, 1966, p. 32.

٩-ئەم چەمکە بە فەرەنسی: Le desenchantement du moude واتە جیهان یاخود گەردوون لە سەردەمی پێش مۆدێرنەدا لێوان لێوبووە لە نهێنی و تەلیسم و ئەفسون و فانتازیا، وەلێ تەواوی ئەم شتانە دوای سەرهەڵدانی زانست و پیشەسازی و تەکنۆلۆژیا پاشەکشەیانکردوو، بەمەش گەردون بوو بە یاساگەلێکی فیزیکی و ماتماتیکی وشک و برنگ.

١٠-بڕوانە وشەکان و شتەکان (دەقە فەرەنسیەکەی):

-Michel Foucault, Les mots et Les choses, op. Cit., p. 32.

١١-وشەکان و شتەکان (دەقە فەرەنسیەکەی)، ل ٣٩.

12-Les mots et Les choses, op. cit., p. 42.

١٣- «زەکی ئەرسۆزی» ئەمەی دەوت، کاتێک باسی لە بلیمەتی و تایبەتمەندی زمانی عەرەبی دەکرد، بەشێوەیەکی وڕێنە ئامێز و بە دوور لە هەموو ئەقڵ و زانست و لۆژیکێک، کەچی لەگەڵ ئەوەشدا خەڵک وەک بەڵگەنەویستێک سەیری ئەو قسانەیان دەکرد.

٦٤-پێویســـته ئینســـان خۆی تەواوی ئەم نەسکە لە کتێبەکەی «فۆکۆ» بخوێنێتەوە کە بە ستایلێکی زۆر بـــەرز و بلیمەتانە نوســـراوە، ئێمە لای خۆمانەوە بەپێـــی توانا هەوڵی وەرگێڕانی چەنـــد پەرەگرافێکمان داوە. ســـەبارەت بە دوایین پەرەگرافی، بڕوانە لاپەڕەکانی ٥٠ و ٥١ و ٥٢. ئەوەی ڕاســـتی بێت ناونیشـــانی ئەو نەسکە بۆ خۆی (پەخشـــانی جیهان یان جیهان وەک پەخشـــانێک)، بە چامەیەکی شیعری دەچێت. شێوازی نوسینی «فۆکۆ» بە درێژایی کتێبەکە لە شیعریەت و قوڵبونەوەی زانستی دەگاتە ترۆپک، ئەمەش بۆ کەسێک کە خۆی بە خوێندکاری «فردریک نیچە» بزانێت ئاساییە و شتێکی سەیر نییە.

٦٥-هەندێک پێیان وایە هەر دنیا بینیەک ماوەیەک دەخایەنێت (ســـەدەیەک، دوو سەدە یان زیاتر)، پاشان پەراوێز دەکەوێت و لادەچێت، تا دنیا بینیەکی نوێ جێگەی بگرێتەوە. کاتێک دنیابینیەک پاشەکشەدەکات و دنیابینیەکی دی جێگەی دەگرێتەوە، دابڕانی ئەبستمۆلۆژی ڕودەدات.

٦٦-بە ئیعترافی تەواوی مێژونوســـان، شۆڕشی زانستی دروســـت لەو ماوەیەدا ڕویدا و گەورە زانایانی وەک: «کیبلەر»ی ئەڵەمانی (١٥٧١-١٦٣٠) و «گالیلۆ»ی ئیتاڵی (١٥٦٤-١٦٤٢) و «دیکارت»ی فەڕەنسی (١٥٩٦-١٦٥٠) دەرکەوتن. ئیتر لەو چرکەساتەوە بالادەستی ئەوروپا بەسەر تەواوی کیشوەرەکانی دیکەی دنیادا بوو بەشتێکی حەتمی، لەبەرئەوەی هەرکەســـێک زانست و تەکنۆلۆژیای لەبەردەستدا بێت، دەتوانێت کۆنترۆڵی هەموو شتێک بکات.

٦٧-بڕوانە کتێبە قەوارە گەورەکەی «هابرماس» (گوتاری فەلسەفی مۆدێرنە)، (دەقە فەرەنسیەکەی):

-Jurgen Habermas: Le discourse philosophique de La modernite, paris. Gallimard. 1988, p.305.

٦٨- «باراسیلس» (١٤٩٣-١٥٤١)، زانایەکی بواری کیمیا و پزیشکێکی سویسری بوو.

-Les mots et Les choses, op. cit., p.229.

٦٩-تێرمی بیرلێنەکراوە، «ئەرکۆن» لە «فۆکۆ»ی دەخوازێت و بەســـەرکایەی فیکری ئیسلامیدا پراکتیزەی دەکات. ڕەنگە بیرۆکەی ئەم تێرمە لای «گاســـتۆن باشلار»یش هەبوو بێت. «باشلار» گەورەترین زانای کایەی ئەبستمۆلۆژیایە لە فەرەنسا و مامۆستای «فۆکۆ» و تەواوی نەوەی سەردەمی «فۆکۆ» بووە.

سەرچاوە:

هاشم صالح: مخاضات الحداثة التنويرية، القطيعة الابستمولوجية في الفكر و الحياة — دار الطليعة، بيروت — الطبعة الاولى، ٢٠٠٨.